

SANGITA-DARPAᅇA,

OR

THE MIRROR OF MUSIC.

BY
DAMODARA MISRA

EDITED WITH NOTES

AND PUBLISHED BY

RAJAH SOURINDRO MOHUN TAGORE, Mus. Doc.,
F. R. S. L., M. R. A. S.,

Companion of the Order of the Indian Empire;

KNIGHT COMMANDER OF THE ORDER OF LEOPOLD, BELGIUM;

OF THE FIRST CLASS OF THE ORDER OF ALBERT, SAXONY;

AND OF THE MOST EXALTED ORDER OF FRANCIS JOSEPH, AUSTRIA;

CHEVALIER OF THE ROYAL PORTUGUESE MILITARY ORDER OF CHRIST,
AND OF THE SECOND CLASS OF THE IMPERIAL ORDER OF MEDJIDIE, TURKEY;
FRANC CHEVALIER OF THE ORDER OF THE KNIGHTS OF THE HOLY SAVIOUR

OF MONT REAL, JERUSALEM, RHODES, AND MALTA;

KNIGHT OF THE GURKHA STAR OF SARASVATI, NEPAUL;

OF THE ORDER OF BARABAMALA, SIAM;

AND OF THE FIRST CLASS OF THE IMPERIAL ORDER OF THE "PAOU SING,"

OR "PRECIOUS STAR," CHINA;

HONORARY KNIGHT OF THE ORDER OF CABALLERON HOSPITALAROS, SPAIN;

CAVALIERE D'ONORE OF ARKOPAGO DEI DECORATI DI TUTTE LE NAZIONI,

LIVORNO; HIGH PROTECTOR OF THE WHITE CROSS OF THE HUMANITARIAN
ACADEMY, LEGHORN;

HONORARY KNIGHT OF THE ORDER OF SAVIOURS OF THE MARITIME ALPS;

KNIGHT OF HONOR OF HER HIGHNESS MARY OF LUSIGNAN,

PRINCESS ROYAL OF CYPRUS, OF JERUSALEM, AND OF ARMENIA;

KNIGHT OF THE IMPERIAL HIGH PERNIAN ORDER OF LION AND SUN;

CHEVALIER OF THE ACADEMIC ORDER OF BUENOS-AYRES, SOUTH AMERICA;

FOUNDER AND PRESIDENT, BENGAL MUSIC SCHOOL, CALCUTTA;

SANGITA-NAYAKA AND SANGITA-SILPA-VIDYA-SAGARA OF NEPAUL;

HONORARY MAGISTRATE & MAGISTRATE OF POLICE IN THE TOWN OF CALCUTTA;

JUSTICE OF THE PEACE FOR THE TOWN OF CALCUTTA;

FELLOW OF THE UNIVERSITY OF CALCUTTA;

HONORARY MEMBER OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY, CEYLON;

AND OF THE STRAITS BRANCH, MALAYA;

CORRESPONDING MEMBER OF THE SOCIETY OF ARTS AND SCIENCES, JAVA;

&c., &c., &c., &c.

PART I.

Calcutta:

65, PATHURIAGHAT STREET.

1881.

[All rights reserved.]

संगीत-दण्डम् ।

श्रीदामोदरमिश्रेण
प्रणीतम् ।

राजश्रीशैरोम्भ्रमोहन ठाकुरेण

एषः आरः एषः एषः, एषः आरः ए. एषः,
कल्पानुविनयन अथ दि अर्द्धर अथ दि इच्छितवान एम्पावार ;
मारुट कनाकहार अथ दि अर्द्धर अथ चिदोपोलक, वेङ्गजियन ;
अथ दि फार्ट ज्ञाव अथ दि अर्द्धर अथ आबवार्ड, आकवमि ; एषः अथ
दि मोट एककट्टेड अर्द्धर अथ युग्मिचल जोवेण, अट्टिवा ;
शिभेखिवर अथ दि रवेण पट्टुमिज मिसेटारी अर्द्धर अथ मारुट ;
एषः अथ दि सेवेण ज्ञाव अथ दि इम्मिरिवेण अर्द्धर अथ मेङ्गजिदि, टर्कि ;
फाङ्ग शिभेखिवर अथ दि अर्द्धर अथ दि
मारुट अथ दि इच्छि सेमिवर अथ नएरिवेण, जेवकासेन,
रोडक एषः मारुट ; नेपासीव मारुट अथ दि घुर्वा टार अथ वरकाती ;
झानदेशीव मारुट अथ दि अर्द्धर अथ वरवनावा ;
चीनदेशीव फार्ट ज्ञाव अथ दि इम्मिरिवेण अर्द्धर अथ दि पाको सिं वा “ प्रेवक टार ;
मारुट अथ अनर अथ दि अर्द्धर अथ वावाकरव इस्सिटाकारव, सेन ;
अथाभाखिवर डि अनोर अथ एरिबोपेनो डिवाड डेकोरेटाड डि डिबुडि डि
माजिबोमि, सिभरनो ; इार प्रोटेक्टर अथ
दि इच्छिबिड अथ अथ दि इन्नुअनिरिवान एकाडेमि, सेवर्च ;
अनरेरि मारुट अथ दि अर्द्धर अथ सेमिवार अथ दि अ्यारिटाएन कावपुव ;
मारुट अथ अनर अथ इार इारनेव मेरि अथ बुद्धिगननु,
मिनसेव रवाव अथ इारमव, अथ जेवकासेन, एषः अथ आर्षेचिका ;
मारुट अथ दि इन्मीरिवेण इार पासिवान् अर्द्धर अथ वावन एषः वनु ;
शिभेखिवर अथ दि एकाडेमि अर्द्धर अथ विवुमन्-आवरेण,
वाचक आमेरिका ; नेपासीव वङ्गीत-नावक,
वङ्गीत-विद्वन्-विद्याचालर, वङ्ग-वङ्गीतविद्यालय-प्रतिष्ठापकवनापति ;
अनारेरि अ्याजिट्टे & अ्याजिट्टे अथ इच्छि इनदि टाउन अथ कञ्चिकाता ;
अट्टि अथ दि पीव अर दि टाउन अथ कञ्चिकाता ; सेनो अथ
दि इन्मिनासिटि अथ कञ्चिकाता ; अनारेरि मेन्वर
अथ दि रवाव एकाटिक कोवावटि, सिंइव ; एषः अथ दि इट्टेड मारुट,
वाचक ; वरेसिडि मेन्वर अथ दि सोकावटि अथ आर्टेड एषः कावेणसेव जावा ;
प्रथमिभिरकञ्चिभिरन्वितेन प्रणीतवा मङ्गलारिष्ठापकवा
टी.कवा इच्छितम् प्रकाशितम् ।

प्रथमः खण्डः ।

कञ्चिकाता ।

DEDICATED

BY PERMISSION

TO

The Illustrious Prof. Dr. A. Weber,

BY

HIS OBLIGED SERVANT,

S. M. TAGORE.

संगीतदर्पणम् ।

श्रीं नमो नमोऽयम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथम्य शिरसा देवौ पितामहमहेश्वरौ ।

सङ्गीतशास्त्रसंक्षेपः सारतोऽयं मयोच्यते ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणम् ।

इन्दिराहृदयानन्दसुकुन्दचरणौ स्मरन् ।

सङ्गीतदर्पणव्याख्याभारभे मलहारिणीम् ॥

। अनया मलहारिण्या दर्पणे विद्यदीप्तते ।

सुखेन सन्तः पश्यन्तु पदार्थान् प्रतिविम्बितान् ॥

इह खल्वाचोद्धितसककशास्त्ररत्नाकरः सहृदयहृदयानन्दसन्धोहकरः
दुर्लभसङ्गीततत्त्वावकचनसन्धनिखिलचोकादरः श्रीमहामोदरः सङ्गीत-
दर्पणं नाम सङ्गीतग्रन्थं चिकीर्षुः प्रारीक्षिताद्यैविभ्रपरिसमाप्तिकामो-
ऽविगीतशिष्टाचारपरिपासनमनुबन्धानः प्रथमं सककविभ्रविज्ञातकं विनायकं
प्रथम्य सर्वाराध्यतया ब्रह्महृदयोर्नमस्काररूपं मङ्गलमाचरति, प्रथम्येति ।
मया पितामहमहेश्वरौ ब्रह्महृदयौ देवौ, शिरसा मूर्ध्ना, प्रथम्य
अभिवाद्य, सङ्गीतशास्त्रस्य संक्षेपः सङ्गीतदर्पणव्याख्योऽयं ग्रन्थः, सारतः
स्मिरांशवः, सारोवचे स्मिरांशे चेत्यमरः, अतिविश्रुतमसारवाग्भिर्बिहायेत्यर्थः,
उच्यते । संक्षिप्तः सारवाग्भायं प्रथम्यः खल्यकारणेन सङ्गीतरहस्यबुभुक्षुर्मा
महते उपकाराय भविष्यतीत्यभिप्रायः । ग्रन्थस्य शब्दार्थसकतात्, शब्दो-
न्नयनेन ब्रह्मणः शब्दरूपत्वात्, अर्थरूपं यदस्ति धत्ते मुग्धेन्द्रशेखर-
इत्यनेन शब्दरस्यार्थरूपधरत्वात्, यज्यतरव तयोः प्रथमरूपं मङ्गलाचरणं
ग्रन्थादौ । एव सुख्येकतादादी पितामहनिर्देशः । १ ।

भरतादिमतं सर्वं मालोच्छातिप्रयत्नतः ।
 श्रीमहामोदराख्येन सञ्जनानन्दहेतुना ।
 प्रचरद्रूपसङ्गीतसारोद्धारोविधीयते ॥ २ ॥
 गीतं वाद्यं नर्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
 मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ॥ ३ ॥
 द्रुहिणेन यदनिष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
 महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥ ४ ॥

भरतेति ।—भरतादिमतं भरतादीनां सङ्गीतशास्त्रप्रवर्तकानाम् अभि-
 मार्यं, आदिशब्दात् कथ्यपमतङ्कपार्थि प्रभृतयो गन्धन्ते, तत्र प्राधान्येनादौ
 भरतनिर्देशः । अतिप्रयत्नतः अतिश्रयितेन अनसन्धानेन, आलोच्य मथित्वा
 निपुणं समालोच्येति यावत्, सञ्जनानन्दहेतुना सहृदयप्रमोदजनकेन
 श्रीमहामोदराख्येन मयेति श्रेयः, प्रचरद्रूपाणां भूयिष्ठं प्रचक्षितानां सङ्गी-
 तानां सारोद्धारः सारनिष्कर्षः, विधीयते यथाशास्त्रं क्रियते । २ ।

अथ किं तस्यङ्गीतमित्याह, गीतमिति ।—गीतं वाद्यं नर्तनं नृत्यञ्च
 इति त्रयं सङ्गीतम् उच्यते कथ्यते । ननु समुदितानामेव सङ्गीतत्वं ननु
 अस्मानाम् इति न शङ्कनीयं, सङ्गीतशब्देन एकैकस्यापि बोधनात् । एतेषां
 नृत्यवाद्यगीतानामुत्तरोत्तरमुपादेयत्वं तद्यथा ;—नृत्यं वाद्यानुगं वाद्यञ्च
 गीतानुगमिति गीतस्यैव प्रधानत्वम् । एतदुत्पत्तिर्वेदेभ्यो यथा ;—अभि-
 प्राणमभूङ्गीतं सामभ्यः समपद्यत । यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसास्वाधर्म्मबः
 अस्ताः । इति । तस्य वैविध्यमाह, मार्गमिति । मार्गो देशी चेति सङ्गीतं
 द्विविधमित्यर्थः । ३ ।

मार्गस्य कथयति, द्रुहिणेनेति ।—द्रुहिणेन ब्रह्मणा यत् अन्विष्टं
 मार्गितं, यच्च भरतेन महर्षिणा महादेवस्य पुरतः अग्रे, प्रयुक्तम् अभिनीतं,
 तद्विमर्शितं सर्वदुःखोपशमकारि, मार्गस्यं मार्गनामकं, सङ्गीतमुच्यत
 इति श्रेयः । ४ ।

देशीकथयति, तत्तदिति ।—तत्तद्देशख्या तत्र तत्र देशे मस्ति-
 हया, दीव्या प्रयास्या, बलिन्द्वे यादृशी दीतिः प्रचक्षिता तादृशी दीति-

तत्तद्देशस्यवा रीत्या यत्साङ्गोकापुरस्त्रनम् ।
 देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
 गीतवादित्रयत्थानां रक्तिः साधारणोगुणः ।
 अतोरक्तिविहीनं यच्च तत् सङ्गीतमुच्यते ॥ ६ ॥

अथ रागोत्पादनकारणानि ।

शारीरं नादसंभूतिः स्थानानि श्रुतयस्तथा ।
 ततः शुद्धाः स्वराः सप्त विकृता द्वादशाऽप्यमी ॥ ७ ॥
 वाद्यादिभेदाश्चत्वारोरागोत्पादनहेतवः ॥ ८ ॥

अथ वक्तव्यपदार्थाः ।

कुलानि जातयोवर्णा द्वीपान्यार्थं च दैवतम् ।
 छन्दसि विनियोगाच्च स्वराणां श्रुतिजातयः ॥ ९ ॥

मनुसृत्येत्यर्थः, यत्सङ्गीतं लोकानुरञ्जकं तत्तद्देशवासिनां हृदयहारि, तद्देशीत्यन्वयः । देशीशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह, देश इति । देशे देशे अस्य प्रवर्तनादिति शेषः, तत्सङ्गीतं देशीति अभिधीयते देशीति संग्रया कथ्यते ॥ ५ ॥

गीतेति ।—रक्तिः रञ्जनं जनमनोरञ्जकमिति यावत्, गीतवादित्रयत्थानां साधारणो गीतादित्रयवृत्तिको गुणः धर्मः, अतः कारणात् यत् रक्तिविहीनं रञ्जनगुणविरहितं, यच्च चित्तानुरञ्जकत्वं नास्तीत्यर्थः, तत् सङ्गीतं न उच्यते सङ्गीतशब्देन नाभिधीयते । येन गीतादिना चित्तानुरञ्जनं न भवति न सद्यु तत् गीतादिपदवाच्यमिति जनमनोरञ्जनमेव साररूपतया सङ्गीतस्य जीवनाधायको धर्म इति भावः ॥ ६ ॥

शारीरमिति ।—शारीरं नादोत्पत्त्याश्रयं, नादसंभूतिः नादोत्पत्तिप्रकारः, स्थानानि हृदादीनि, श्रुतयः श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः, अन्यत् सुममं ॥ ७ ॥ ८ ॥

कुलानीत्यादि ।—कुलादीनां अक्षरादीनि तत्तत्प्रकारेणु प्रवृत्तानि । स्वरारम्भकत्वेन कुलानीत्यादीनामन्वयः कार्यः ॥ ९ ॥

ग्रामाच्च मूर्च्छनास्तानाः शुद्धाः कृष्णाश्च सङ्गृह्या ।
 प्रसारः खण्डमेवञ्च नटोद्दिष्टप्रबोधकः ॥ १० ॥
 स्वरसाधारणं चात्रिसाधारणमतःपरम् ।
 काकल्यन्तरयोः सव्यक् प्रयोगोवर्षलक्षणम् ॥ ११ ॥
 त्रिषट्पिण्डसङ्घातस्योदयविधन्ततः ।
 आतिसङ्घातप्रसङ्गादिभेदान् वक्ष्यामहे कृत्वात् ॥ १२ ॥
 गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते ।
 तद्दृष्टयानुगतं वृत्तं नादाधीनमतस्तथा ॥ १३ ॥

ग्रामाच्चेति ।—ग्रामोनाम बहुजात्यपरनामकः स्वरसङ्घातभेदः, मूर्च्छना
 स्वरारोहावरोहक्रमविशेषः, तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थिति-
 प्रवृत्त्यादिहेतुरन्तर्ग्रापरनामा बंधवाद्यसाध्यः प्रधानभूत स्वरविशेषः, तानस्त्वंश-
 स्वरमेत इत्यभिभवगतः । आविष्यन् आतीनां अक्षयम्, तच्च यदोदश-
 विधं, यथा—ग्रहः, अंशः, तारः, मन्त्रः, न्यासः, अपन्यासः, संन्यासः,
 विन्यासः, वज्रतः, अक्षयता, अन्तरमार्गः, वाहवं, औद्दितं चेति । अन्यत्
 सुगमं । १० । ११ । १२ ।

एवं वस्तुसंयोजनमभिधाय नादाभिष्यन्तेराश्रयं शारीरं कथयितुं प्रथमं
 नादमुपसृज्यमाह, गीतमिति ।—नादश्च आत्मा साररूपतया जीवना-
 धायको यस्य तत् नादात्मकं नादस्वरूपमित्यर्थः, गीतमित्यस्य विशेषणम् ।
 बाधं बीजादिज्ञतम्, नादस्वरूपं नादस्य अभिष्यन्नेन प्रशस्यते उत्कण्ठपद-
 बीमारोहति, प्रोभातिप्रथं पुष्पातीत्यर्थः । ननु तद्ग्रानुगतं गीतवादानुगतं,
 यदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे, ननु वाद्यानुगतं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुवर्षि चेति ।
 अतः कारणात् ननु गीतवाद्यव्यत्यक्षं, नादाधीनं नादापेक्षं, नादमवसन्प्र-
 वृत्त इति भावः । १३ ।

पुनः श्लोकान्तेन नारं प्रकीर्ति नादेनेति ।—नादेन अग्निना बन्धः कक्षा-
 रादिकः अण्वते स्फुटोभवति, वर्यात् पदं प्रयोगार्थानन्वितैकाधेवोपकथनं-
 क्षमुरावः, यदाह वच धोक्त्वाकाङ्क्षासिद्धितपदसंभवात्, सर्वत्र अण्वते

नादेन व्यञ्ज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद्वचः ।

वचसोव्यवहारोऽयं नादाधीनमतोजगत् ॥ १४ ॥

आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादोनिगद्यते ।

सोऽयं प्रकाशते पिच्छे तस्मात् पिच्छोऽभिधीयते ॥ १५ ॥

इत्यनेन सव्यन्धः, वचसा वाक्यात् अयं परिदृश्यमानः व्यवहारः शोकयाचा, तथा चोक्तं काव्यादर्शे,—इह श्रिटानुश्रिटानां श्रिटानामपि सर्वथा । वाचामेव प्रसादेन शोकयाचा प्रवर्तते ॥ इदमर्थं तमः कृतं जायेत भुवनत्रयम् । यदि शब्दाङ्ग्यं ष्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति । अतः पूर्वोक्तात् कारणात्, जगत् भुवनत्रयं, नादाधीनं नादापेक्षं, न केवलं सङ्गीतमेव अपितु सकल एव संसारः परं ब्रह्मसङ्कल्पिषं नादमवशम्व्य आस्ये इति भावः । नादस्य सर्वाश्रयत्वे ब्रह्मसङ्कल्पत्वे च प्रमाणाणि यथा श्रीभागवते,—सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ॥ नादो बिन्दुश्च बीजश्च स एव त्रिविधोमतः । भिद्यमानात् पराद्बिन्दोर्बभयात्मा रवोऽभवत् ॥ स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माऽभवत् परः ॥ अपिच,—समाहिततात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृदाकाशाद्भूद्वादो हृत्तिरोघाटविभाष्यते ॥ ततोऽभूत् त्रिविदोद्धारो योऽद्यत्तः प्रभवः खराट् । इत्यारभ्य,—ततोऽक्षरसमाख्यायमसृजत्प्रभवानजः । इति । १४ ।

नादस्य द्वैविध्यमाह, आहत इति ।—नादः आहतः अनाहतश्च इति द्विधा द्विप्रकारः निगद्यते कथ्यते । सोऽयं आहतानाहतभेदेन त्रिविधोऽपि नादः पिच्छे देहे प्रकाशते प्रकटीभवति । तस्मात् पिच्छे प्रकाशात्, पिच्छः अभिधीयते; पिच्छ इति नाम्ना कथ्यते । १५ ।

तत्र प्रथममनाहतनादमाह, तत्रेति ।—तत्र आहतानाहतयोर्मध्ये अनाहतं नादं मुनयः आनैकाग्रचित्ता योजिनः ननु प्राज्ञताः नरा इत्यर्थः, गुरुपदिष्टमार्गेण आचार्य्यं प्रदर्शितेन यथा समुपासते समाराधयन्ति । किञ्चूतमनाहतनादं मुक्तिर्दमिति, मुक्तिर्दं मोक्षप्रापकं, तथाहि, अनाहतनादस्य ब्रह्मस्यत्वात् त्रिबीपाद्यनांवाच्यं मीमांसतेतुनात् अनाहतनादस्य मुक्तिप्रदत्वं

तत्राऽनाहतनादस्तु सुनयः ससुपासते ।

शुक्लपदिष्टमार्गेण सुक्तिदं न तु रञ्जकम् ॥ १६ ॥

स नादस्वाहृतोलोके रञ्जकोभवभञ्जकः ।

श्रुत्यादिद्वारतस्वाप्तदुत्पत्तिर्निरूप्यते ॥ १७ ॥

श्रेयं, ननु यदि ब्रह्मस्वरूपत्वादेव नादस्य मोक्षजनकता, तर्हि मूलं ब्रह्मो-
पासनरूपं विहाय नादोपासनायां किमिति मुनिभिः प्रयत्नः करणीयः, इति
न बल्लार्थं, निर्गुणब्रह्मोपासनायां मानुषात्कामसामर्थ्यात् नादस्य गुरुपदिष्ट-
मार्गेणोपास्य इत्यर्थं पक्षवितेन । अनाहतनादं पुनः किम्भूतं, नतु रञ्जकं,
अनाहतनादो न जनमनोहारीत्यर्थः परिब्रतमतिमुनिजनैकगम्यत्वादाना-
हतनादस्य न सर्वजनसुहृदयरञ्जकत्वं, अनधिगततत्त्वोद्दि विषयः न कमपि
जनं रञ्जयतीति भावः । १६ ।

अनाहतनादस्य केवचं मुक्तिप्रदत्वमुक्त्वा आहतनादस्य भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं
सूचयति, स इति ।—स आहतः नादः श्रुत्यादिद्वारतः श्रुत्याद्युपायमार्गेण,
आदिष्टत्वात् स्वरूपाममूर्च्छनातानादयो गम्यन्ते । लोके इह जगति, रञ्जकः
सर्वजनमनोहरः, भवभञ्जकः भवः पुनरुत्पत्तिः संसार इति यावत्, तस्य
भञ्जकः जन्मजरोमरणादिसंसारलक्षणप्रसक्त इत्यर्थः, भवतीति श्रेयः ।
आहतः सक्तु नादः श्रुतिमूर्च्छनादिभिर्रूपायैः अलौकिकगानशब्दवाच्यत्वमा-
पन्नः सद्यश्च सङ्घट्टयद्देषु कमपि परमानन्दसन्दोहमुत्पादयति ; अनन्तरञ्च
ब्रह्मास्वादस्वरूपतया कैवल्यफलं प्रददाति चेति निर्गच्छितार्थः । तस्मात् अस्य
इहलक्षणोपधायकत्वादित्यर्थः, तदुत्पत्तिः तस्य उद्भवप्रकारः, निरूप्यते अनु-
सन्वाय कथ्यते । १७ ।

शरीरं बलुमारभमाणः प्रधानतया प्रथमं शरीरचक्राब्धिं बलि,
गुदेति ।—शरीरवृत्तान्तरे पायूपलक्ष्योर्मध्ये आधारत्वात् आधारनामकं चतु-
र्दशं पञ्चचतुष्टयसमन्वितं पद्माकारं चक्रं, तिष्ठतीति श्रेयः । चक्रमिदं द्रुत-
कमकर्मै, ब्रह्मचक्रोराधारत्वादस्य आधार इति नाम, यदुक्तं,—तदुद्देतु
त्रिधाकारा कुम्बिणी ब्रह्मविद्यया । तदाच्चे हेमवर्षाभिं वसवर्षचतुर्दशम् ।
मुतहेमवमप्रक्षं वषं तत्र विभावयेत् ॥ इति । अथि कुम्बिनी ब्रह्मचक्रि-

तत्र शारीरविवेकः ।

रुद्विज्ञानरे चक्रमाधाराख्यवृत्तैर्लक्ष् ।

स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले घटपत्रं चक्रसंज्ञकम् ॥ १८ ॥

नाभौ दशदलं चक्रं मणिपूरकसंज्ञकम् ॥ १९ ॥

राधारपत्रञ्च । अत्र चक्रम् मूर्जुतां नीतेयममृतप्रदा ॥ इति च । अस्य चक्रस्य विदिक्स्थिते रे शानाभेयने ऋत्यवायव्यरूपे दशचतुष्टये अवस्थितस्यात्मनः क्रमेण परमानन्दसहजानन्दवीरानन्दयोगानन्दसहस्रं फलचतुष्टयं भवति । एवमाधारचक्रमुक्त्वा तद्वृत्तगतं स्वाधिष्ठानचक्रं कथयति, स्वाधिष्ठानमिति । लिङ्गमूले घटपत्रं, घट पत्राखि यस्य तत्, घट्भिर्दलैरन्वितमित्यर्थः, चक्रसंज्ञकं स्वाधिष्ठानं स्वाधिष्ठानाख्यचक्रमित्यर्थः, अस्तीति शेषः । परलिङ्गस्य स्थानभूतत्वादस्य स्वाधिष्ठानमिति नाम, तथाहि,—सहस्रेण परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततोविदुरिति । अधिसन्निभमिदं चक्रं मूलाधारसंज्ञयापि कथ्यते, यदुक्तं ;—तद्वृत्तमिसमप्रख्यं घट्दलं शौरकमभम् । वादिपान्ता-घट्दलेन युक्त्वाधिष्ठानसंज्ञकम् । मूलमाधारघट्कानां मूलाधारं ततो विदुरिति । अस्य चक्रस्य पूर्वार्दिषु घटसु दलेषु अवस्थितस्यात्मनः यथाक्रमं प्रथमकूरतागन्धनाश्रमूर्धावृत्तालक्ष्यानि घट् पत्रानि भवन्ति । १८ ।

एवं स्वाधिष्ठानचक्रमभिधाय तद्वृत्तगतं मणिपूरचक्रमाह, नाभाविति ।—नाभौ नाभिदेशे मणिपूरकसंज्ञकं दशदलं दशभिः पदैरन्वितं चक्रम्, अस्तीति शेषः । अतिमहत्प्रभमिदं चक्रमादित्यस्य स्थानं, अस्य मणि-वद्भिन्नपद्मात् मणिपूरमिति नाम, तथाचोक्तं ;—तद्वृत्तं नाभिदेशे तु मणि-पूरं महत्प्रभम् । मेघाभं विद्युदाभश्च बभ्रुतेजोमयं ततः । मणिबद्धिन्नतत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते । दशभिश्च दलैर्युक्तं वादिपान्तात्तरान्वितम् ॥ इति । अस्य पूर्वार्दिषु दशसु दलेषु अवस्थितस्यात्मनः यथाक्रमं सुवृत्तित्वात् षोडशसु-नतालक्ष्याभयघृत्वाभोदकवायविवादेरुपाखि दश पत्रानि भवन्ति । १९ ।

मणिपूरकमभिधाय तद्वृत्तगतमनाहताख्यं चक्रं निरूपयति, हृदय इति । हृदये अनाहतं अनाहतात्मकं चक्रम् अस्तीति शेषः । वादद्विर्दलैः कुम्भं अन्वितं तत् अनाहताख्यं चक्रमिति शेषः, प्रथमाहतेः शोडशरूपिण्यः

उदयेऽनाहतं चक्रं शिवस्य प्रववाहतेः ।

मुखाख्यानं तदिच्छन्ति सुतं द्वादशभिर्दशैः ॥ २० ॥

कण्ठे तु भारतीख्यानं विद्युद्धिः षोडशच्छदम् ।

तत्र षड्जादयः सप्त स्वराः सम्बन्धु प्रभेदतः ॥ २१ ॥

शिवस्य पूजाख्यानं ध्यानास्पदम् इच्छन्ति, योगिन इति श्रेयः । योगिनोश्च
अनाहतचक्रे स्थितम् औङ्काररूपिणं परमेश्वरं ध्यात्वा अवहितेन मनसा
अर्चयन्ति । बाहसूर्यसङ्गाग्रमिदं चक्रम् अनाहतनादस्योत्पत्तिख्यानमित्य-
नाहतनाद्या कथ्यते, यतस्त्रिबल्लिर्यथा ;—तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्य-
सन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरकंप्रभैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये बाहसिङ्गं तु
सूर्यायुतसमप्रभम् । शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतकच दृश्यते । अनाहताख्यं
पञ्च तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् । आनन्दसदनं तन्तु मुखाधिष्ठितं परमिति ।
अस्य चक्रस्य पूर्वोद्दिशादशदशेषु अवस्थितस्यात्मनः यथाक्रमं निष्कलवि-
तर्कानुतापिताशाप्रकाशप्रियासमोहासमतादम्भवैकल्यविवेकाङ्काररूप्याश्चि
दादश यन्तानि । २० ।

अनाहतमुक्त्वा तदूर्ध्वस्थितं विद्युद्धिनामकं चक्रं कथयति, कण्ठ इति ।
कण्ठे भारत्याः सरस्वत्याः ख्यानम् आश्रयः, षोडशच्छदं षोडशपत्रविशिष्ट-
पद्माकारं, विद्युद्धिः विद्युद्धिनामकं चक्रमित्यर्थः, अस्तीति श्रेयः । तत्र विद्युद्धि-
नामके चक्रे षड्जादयः षड्जवंभगन्वारमध्यमपद्ममधैवतनिवादाख्या इत्यर्थः,
सप्त स्वराः सम्बन्धु यथायथं प्रभेदतः स्वस्वभेदानुसारेण, तिरुन्नीतिश्रेयः ।
षड्जादीनां स्वराणां तानि तानि दद्यान्नुपासनख्यानानौत्थयः । चक्रमे-
तत् षड्जादिस्वरप्रकाशजन्मविमजानन्दजनकतया ब्रह्मविषोक्तमशरतया च
आत्मनः कामपि विद्युद्धिं विचारयद्विद्युद्धिनाम्ना कथ्यते, तथाचोक्तं ;—
तदूर्ध्वे तु विद्युदाख्यं दशषोडशपद्मम् । शरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णमंजु-
प्रभम् । विद्युद्धिं तनुते यस्यात् जीवस्य हंसचोकनात् । विद्युद्धं यद्म-
जाख्यातमिति । २१ ।

अनाहत्स्यं चक्रमाह ।—वर्णिकायां अष्टाटे, द्वादशपत्रं द्वादशदश-
क्रमपाकारं अनाहत्स्यं चक्रम्, अस्तीति श्रेयः । अस्य पूर्वोद्दिशादशदशेषु

सलनासंघं घट्टिकायां चक्रं द्वादशपत्रकम् ।

धूमध्वे त्रिदशं चक्रमाज्ञासंघं मनोरमम् ।

ततोऽप्यसि मनश्चक्रं घट्टदशं सर्वसौख्यदम् ॥ २१-॥

स्मित आत्मा यथाक्रमं मद्मानसो हृद्यो खेदेषु अन्तारतिसंभ्रमोक्तिं रुदा-
तोषदाद्यप्यरूपाणि द्वादशपत्रान्यनुभवति । आज्ञाचक्रं कथयति, धूमध्व-
इति ।—धूमध्वे त्रिदशं पत्रयान्वितपद्माकारं, मनोरमं दशनीयम्, आज्ञा-
संघं चक्रम् अस्तीति शेषः । चक्रेऽस्मिन् गुर्वाज्ञासंक्रमणादाद्येति संज्ञास्य
जाता ; यदुक्तं—आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् । आज्ञा-
संक्रमणं तत्र गुरोराद्येति कीर्तितम् । इति । आत्मास्य दशपत्रेऽवस्थितो
यथाक्रमं सत्त्वरजसमोक्षद्वयं प्रकृत्यमनुभवतीति ज्ञेयम् । मनश्चक्रमाह,
तत इति । ततोऽपि आज्ञाचक्राद्दूर्ध्वमिति शेषः, घट्टदशं घट्टपत्रकमज्ञा-
कारं सर्वसौख्यदं सकलसुखसन्तानमदं मनश्चक्रं मनःसंघकं चक्रम् अस्ति ।
मनसोऽत्रावस्थानादितं मनश्चक्रमुच्यते । आत्मास्य घट्टसु दशोऽवस्थितो यथा-
क्रमं सत्त्वरजसमोक्षद्वयं प्रकृत्यमनुभवतीति ज्ञेयम् । २१ ।

सोमचक्रमाह, तत इति ।—ततोऽपि मनश्चक्रादप्यूर्ध्वमित्यर्थः, षोडशदशं
षोडशदशकमज्ञाकारं, सोमचक्रं सोमनामकं चक्रं, प्रकीर्तितं कथितं, मुनिभि-
रिति शेषः । अस्य चक्रस्य पूर्वादिषोडशदशोऽवस्थितो जीवात्मा यथाक्रमं
ज्ञयात्समाजं वधैर्यवैराद्यदृष्टिहास्यरोमाद्यविनयध्यानकर्मैर्यंगाम्भोर्व्योसमीदाथ्य-
नैर्ध्यान्पत्रिधानरूपाणि षोडशपत्रान्यनुभवति । यथाहि सोमस्य षोडश-
कषा विदुक्ते, तथैवास्य चक्रस्य षोडशदशेषु ज्ञयात्समाजं वादिषोडश-
कषाः सन्तीति सोमचक्रमित्यस्य नाम । सत्त्वपत्राणां चक्रान्तरमाह,
चक्रमिति ।—नक्षत्रेषु, सुधाधरम् अमृताधारभूतं, सत्त्वपत्रं सत्त्वदश-
कमज्ञाकारं, चक्रम्, अस्तीति शेषः । तत् सत्त्वपत्रं चक्रं, सुधाधारधाराभिः
निरन्तरेणामृतप्रवाहचरत्वेनेत्यर्थः, तज्जुं देहम् अभिवर्द्धयते, अभितः
पुष्कति । चक्रान्तरान्तर्गतेऽस्मिन् चक्रे समवस्थितो जीवः सुधापूरनिमग्नः इव

ततोऽपि बोद्धव्यं चोक्तं प्रकीर्तितम् ।

यत्तं ब्रह्मपदम् ब्रह्मरूपं सुधाधरम् ।

तत् सुधाधारधारभिरभिवर्द्धयते तद्यत् ॥ २२ ॥

सुषुम्बा ब्रह्मरूपमारोहत्यवरोहति ।

जीवः प्राञ्जलाकूटोरणा कोलाटिको यथा ॥ २४ ॥

कामपि परमां शान्तिमुपासती गीतादिसंतिद्धिमवाप्नोतीति श्रुतार्थः ।
ब्रह्मरूपज्ञानं ब्रह्ममाहरोण्या । २२ ।

(यत्तं ब्रह्मपदं ब्रह्मरूपं जीवस्यारोहावरोहकारं सोदाहरणमाह,
सुषुम्बेति ।—प्राञ्जः प्राञ्जवायः, तं समाकूटः प्राञ्जपर्वणेनोपस्थित इत्यर्थः, जीवः
जीवात्मा, रणा रज्जुसाहाय्येन कोलाटिको यथा विषममर्तकइव, सुषुम्बा,
इडापिङ्गलयोर्नाडोर्मध्यगता चन्द्रसूर्याप्रिख्या आधारादाब्रह्मरूपमायता
नाडी सुषुम्बा नाम, तथा करणेन, ब्रह्मरूपं ब्रह्मरूपपर्यन्तम् आरोहति,
अवरोहति ब्रह्मरूपात् अवतरति । यथाहि रज्जुमर्तको रज्जुसाहाय्येन
ऊर्ध्वस्थिते आधारे उच्यते तत्र यथाकामं श्रुत्यादिकं ज्ञत्वा पुनरपि रज्जुमव-
लम्बावतरति, तथा जीवोऽपि सुषुम्बासाहाय्येन ऊर्ध्वस्थिते ब्रह्मरूपरूपे
समुत्ताधारे उच्यते तत्र यथाकामं गीतादिकार्यं ज्ञत्वा पुनरपि सुषुम्बामव-
लम्बावतरतीति भावः । सुषुम्बाब्रह्मरूपोर्विवरणं यथा ;—इडा वामे स्थित
नाडो पिङ्गला दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नाडो सुषुम्बा च समापि ।
पाराङ्गुष्ठद्वयं याता श्रिताभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मज्ञानं समापन्ना सोम-
सूर्याप्रिख्यिणी । तस्या मध्यगता नाडो चिन्ताया योगिवल्लभा । ब्रह्मरूपं
विदुषां पप्रसूषनिभं परम् । २४ ।)

पूर्वं श्लोके सुषुम्बानाडीमुक्त्वा तत्प्रसूषेनाम्ना अपि प्रधाना नाडीर्निर्दिष्टति,
तावति ।—ताः नाड्यश्च भूरितराः, देहमध्ये सप्तप्रतानि नाद्यः सन्तीति भूरि-
वरा इत्यन्तम् । तस्य नाडीषु चतुर्दश नाद्य इतिशेषः, मुख्याः प्रधानाः प्रोक्ताः ।
प्रधानानामेव नामानि निर्दिष्टति सुषुम्बेत्यादि ।—सुषुम्बा, इडा, पिङ्गला,
कुण्डः, पर्यस्त्रिणी, गान्धारी, दक्षिणिका, वारणा, यशस्विनी, विन्धोदरा,
शङ्खिनी, पूषा, सरस्वती, अक्षय्या वा चेति चतुर्दश मुख्या इति पूर्वं ज्ञान्यः ।

ताश्च भूरितरङ्गात् सुव्याः शोकात्सुहृद्य ।
 सुषुम्बे वा पिङ्गवा च कुङ्करव पयस्विनी ॥ २५ ॥
 गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारवाऽथ ययस्विनी ।
 विश्वोदरा शक्तिनी च ततः पूषा सरस्वती ।
 अथञ्चैति तन्नाद्यासिञ्चोसुखतमा मताः ॥ २६ ॥

तत्र तासु नाडीषु मध्ये इत्यर्थः, आद्याः प्रथमनिर्दिष्टाः, तिस्रः सुषुम्बे वा पिङ्गवा-
 ख्या नाम इत्यर्थः, मुखतमाः, प्रधानतमाः मताः । आधारादावप्यन्तमायता
 नाडी सुषुम्बा इतिपूर्वमेवोक्तं, पुनरपि तद्विवरणं यथा ;—मेरीवाङ्गपदेष्टे
 शक्तिमिहिरशरे सखदष्टे निवसे । मध्ये नाडी सुषुम्बा पितृयुग्ममयी
 चन्द्रसूर्याधिक्या ॥ इति षट्चक्रभेदः । इत्यत्र नाडी विष्णुशक्तिसख्यपिडी
 मोक्षप्रदायिनी चेति तिस्रस्त्वपि श्रेष्ठा कथिता । वामवृक्षाधःख्या धनुर्वक्त्रा
 वामनासापर्यन्तमायता नाडी इडा नाम । दक्षिणवृक्षाधःख्या धनुर्वक्त्रा
 दक्षिणनासान्तं गता नाडी पिङ्गवा नाम ; तद्विवरणं यथा योगाख्ये,—इडा च
 शङ्खचन्द्राभा तस्या वामे अवस्थिता । पिङ्गवा सितरङ्गाभा दक्षिणं पान्च-
 माश्रिता ॥ इति । अन्यत्र यथा ; इडायां सखरेचन्द्रः पिङ्गवायां दिवाकरः ।
 छाती योगनिदानधैः सुषुम्बायां तु तावुभौ ॥ इति । कुङ्करनाम नाडी सुषुम्बाया
 वामपार्श्वे शिङ्खलानपर्यन्तमायता तिष्ठति । ययस्विनी पूषासरस्वत्योर्मंथ-
 देष्टे दक्षिणकर्णावधि वितता तिष्ठति । गान्धारी इडायाः पृष्ठदेष्टे तिष्ठति,
 यदुक्तं ;—इडापृष्ठे तु गान्धारी मयूरगणसन्निभा । सखपादादिनेषाम्ना-
 थापिनी परिकीर्तिता ॥ इति । हस्तिजिह्वा इडायाः पूर्वपदेष्टे वामनेषादारभ्य
 वामपादाङ्गुलपर्यन्तमायता तिष्ठति । वारवा कुङ्करशक्तिन्योर्मंथदेष्टे सर्व-
 खानं व्याप्य तिष्ठति । ययस्विनी पिङ्गवायाः पूर्व पदेष्टे अङ्गुलादारभ्य दक्षि-
 णाङ्घ्रिपर्यन्तमायता तिष्ठति । विश्वोदरा कुङ्करशक्तिजिह्वोर्मंथदेष्टे अक्षिप्तं
 दृष्टं व्याप्य तिष्ठति । शक्तिनी गान्धारीसरस्वत्योर्मंथदेष्टे वामकर्णपर्यन्तं
 वितता तिष्ठति । पूषाः पिङ्गवायाः पृष्ठदेष्टे दक्षिणनेषादारभ्य अक्षरपर्यन्त-
 मयस्ता तिष्ठति । सरस्वती सुषुम्बाया दक्षिणपार्श्वे ऊर्ध्वजिह्वापर्यन्तमायता
 तिष्ठति । अथञ्चैति वायुमूकमवस्थम्ब कन्धमध्यमन्धराः । प्रधानानां नाडी-
 नामेवमवज्ञानप्रमाणादीनि ज्ञातव्यानीत्यवमवस्थविवृतम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवंविधे तु देहेऽस्मिन् मलसञ्चयसंहरते ।

प्रसाधयन्ति धीमन्तोभुक्तिं सुक्तिमुपायतः ॥ २७ ॥

अथ नादस्य चोत्पत्तिं वक्ष्ये शास्त्रविवेकतः ॥ २८ ॥

सम्पत्तिं शरीरप्रस्तावमुपसंहरति, एवंविध इति ।—एवंविधे, पूर्वोक्त-
नाडीधन्नादिसम्पन्ने, मलसञ्चयसंहरते विष्वक्पञ्चमे आदिसङ्गुले, अस्मिन् परिदृश्य-
माने भौतिके देहे ; धीमन्तः पण्डिताः भुक्तिं परमानन्दोपभोगं, मुक्तिं मोक्षं
च, उपायतः, वक्ष्यमाणेन नादोपासनरूपेण उपायेन, प्रसाधयन्ति सम्पादयन्ति
लभन्त इति यावत् । २७ ।

एवं पण्डितरूपमपसंहरन् प्रकृतमनुसरति, अथेति ।—अथ ध्यानन्तरं
पण्डितरूपत्वात् परमित्यर्थः, यद्वा मङ्गलार्थोऽयमथशब्दो नादोत्पत्ति-
प्रकरणारम्भे प्रयुक्तः स्वाभिलषितं गमयिष्यतीत्यभिप्रायः, उक्तञ्च,—
स्योद्धारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्ता विनिर्यातौ तेन
माङ्गलिकावुभाविति । शास्त्रविवेकतः सङ्गीतशास्त्रं सम्पत्कं विविच्य इत्यर्थः ।
नादस्य उत्पत्तिं वक्ष्ये कथयिष्यामि, इति प्रतिज्ञावाक्यम् । २८ ।

ननु नादस्याकिञ्चित्करत्वेन तन्निरूपणं अर्थं न च तत्र श्रोतुः प्रवृत्तिः,
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायादित्याशङ्क्य प्रश्नं
नादस्यानेकश्रेयःसाधनतां प्रदर्शयन्नाह, धर्म्मति ।—धर्म्मार्थकाममोक्षानाम्
इदं नादरूपम् एव एकसाधनं मुख्यं उपायः, इदमिति विधेयप्राधान्यात्
नपंसकं । तत्र धर्म्मोनाम स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरा-
दीनाञ्च साधनमदृष्टं, यदुक्तं भाषापरिच्छेदे,—धर्म्मार्थकामवदृष्टं स्याद्धर्म्मः
स्वर्गादिसाधनम् । मङ्गलाद्यानि यागादिव्यापारः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।
अर्थोनाम ऐहिकसौभाग्यसाधनं धर्म्मादिकम् । काम्यत इति श्रुत्पत्त्या
कामोभोग्यवस्तु, विषयाभिज्ञापो वा, यदुक्तं, पुंसो या विषयापेक्षा स काम
इति भिद्यतइति । मोक्षोनाम सर्वदुःखोपशमलक्षणः परब्रह्मणि लयः ।
एतेषां नादस्य प्रवृत्तः प्राप्तुमपाय इति फलितार्थः । तथाहि, धर्म्मोपयोगि-
नारायणचरन्वारविन्दादिस्ववादीनाम् अर्थकामोपयोगिराजोपस्थानादीनां

किञ्च—

धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनञ्च ॥ २८ ॥

नादविद्यां परां लब्ध्वा सरस्वत्याः प्रसादतः ।

कम्बलाश्रितरौ नागौ शम्भोः कुण्डलतां गतौ ॥ ३० ॥

मोक्षोपयोगिवेदादिवाक्यानाञ्च सर्व्वधामेव नादात्मकत्वात् नादाश्चतुर्व्वर्ग-
फलप्राप्तिः सिद्धैव । अन्यच्च,—नादरूपः स्यतो ब्रह्मा नादरूपो जनादेनः ।
नादरूपा परा शक्तिर्नादरूपोमहेश्वरः ॥ इत्यादिना, शब्दो ब्रह्म इत्यादिश्रुति-
वाक्येन च ; ब्रह्मादीनां साक्षाद्नादस्वरूपत्वाद्ब्रह्माद्योनादोपासनेनैव सम्य-
गुपासिता भक्तेभ्यश्चतुर्व्वर्गफलं ददतीति किमु विस्तरयेत् । २९ ।

एवं नादस्य चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिरूपं प्रयोजनमभिधाय श्लोकचतुष्टयेनास्य
श्लोकोत्तरं माहात्म्यमुदीरयन्नाह, नादविद्यामिति ।—कम्बलाश्रितरौ नागौ
स्वनामख्यातौ सर्पराजौ, सरस्वत्याः प्रसादतः वाग्देव्याः ह्यपया, पराम् अनर्घ्यां,
नादविद्यां लब्ध्वा, शम्भोः शिवस्य, कुण्डलतां श्रवणाभरणतां, गतौ प्राप्तौ ।
वाग्देवोप्रसादलक्ष्मणेन नादेनैव तयोक्तादृशपरमोत्कर्षलाभात् सर्व्वैरेव
परमोत्कर्षलिप्सुभिः सर्वात्मना नादविद्यायामेव यतनीयमिति कवेरभि-
प्रायः । ३० ।

आस्तां तावत् ज्ञानिनां वार्त्ता, अज्ञाना मृगादयोऽपि नादेन मुञ्चन्तीत्याह,
पशुरिति ।—पशुः, शिशुर्बालकः, मृगः हरिश्चो वा, नादेन वेणुवीणादिभवं
नादमाकर्ष्य इत्यर्थः, परितुष्यति परमानन्दमनुभवति । अतः कारणात्
पशुपश्वतीनामप्यानन्दजननादित्यर्थः, नादस्य माहात्म्यं गौरवं, आख्यातुं
निर्वर्त्तुं, केन शक्यते, अनिर्व्वचनीयत्वात् न कोऽपि अस्य महिमानं कार्त्स्न्येन
वक्तुं शक्नोतीत्यर्थः । एवंविधाः श्लोका भूरिश्रोतृश्यन्ते, तत्र दिक्कार्त्तं यथा,—
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः । वनादायान्ति पक्षिणः शिशवो न
वदन्ति च ॥ इदमपि प्रत्यक्षतो दृश्यते यत् आह्वितुष्टिका बंशीनादेन विवरैभ्यः

पशुः शिशुर्मृगोवापि नादेन परितुष्यति ।

अतोनादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं कोन शक्यते ॥ ३१ ॥

अथ आत्मनेयः—

नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।

अद्यापि मञ्जनभयात्सुं वचति वक्षसि ॥ ३२ ॥

सर्पान् व्याहृत्य तैः खेचनीति । मृगोवापीत्यथ मृगोव्यासदिति केचित् पठन्ति । ३१ ।

नादाब्धेरिति । सरस्वती वाग्देवता, अयं वाङ्मयाधिष्ठात्री भूत्वापीति-
शेषः, नादाब्धेः नादरूपमहासागरस्य, दुरवगाहत्वादतिविश्रान्तत्वात्
नादस्य सागरसाम्भम् । परं पारं अपरां सीमां, न जानाति । अत्रोत्प्रेष्यते,
अद्याप्येति । अद्यापि मञ्जनभयात् आत्मनः सत्त्विकमध्ये प्रच्युतिशङ्कया,
वक्षसि तुन्वम् अस्मात् वचति । अद्यापीत्यनेन नादाब्धितरवे वाग्देव्या-
श्चिरनात्मयासोऽपि विप्लवतां यात इति सूचितः । अथ मञ्जनभयादिवे-
दवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । वक्षतस्तु सरस्वती बोधादख-
मसावुद्दयमेव धारयति, क्वचित्तु नादस्यापरिच्छेदतां वैचिन्त्यविशेषेणोद्योतयितुं
मञ्जनभयादिवात्मनः समवसन्मनाय सन्नरजसाधनमसात्वं धारयतीत्याह ॥ ३२ ॥

बोधेति । जानातीति अः, इगुपधत्तेत्यादिना कप्रत्ययः (१), बोधावादन-
तत्त्वस्य अः ; अथवा, बोधावादनतत्त्वं जानातीति आतोऽनुपसर्गं कः, इति
कप्रत्ययः, (२), यः क्वचु याथार्थेन बोधायत्वं वादयितुं जानाति तादृशोजन
इत्यर्थः । क्वृतिजातिविशारदः क्वृतिजातीनां सम्बन्धं परिज्ञाने कुप्रत्ययः,
क्वृतिजातिविषयञ्च वक्ष्यमाञ्जरीत्या । तावच्चः काचक्रियामाने अभिचक्ष,

तथा च विज्ञानेश्वरः—

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविद्यारदः ।

तावन्नचाऽप्रवासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ३३ ॥

अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।

आत्मना प्रेरितं चित्तं वज्रिमाहन्ति देहजम् ।

ब्रह्मप्रवृत्तिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥ ३४ ॥

पावकप्रेरितः सोऽथ कमादूर्ध्वपथे चरन् ।

अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥ ३५ ॥

तावः काचक्रियामाममिष्यमरः । अप्रवासेन सुखेन परमानन्दसम्भोग-
मुक्तेनेति यावत्, मोक्षमार्गं निर्वाणसदरथीं नियच्छति प्राप्नोति । ३३ ।

नादोत्पत्तिप्रकारमाह आत्मनेति ।—आत्मना चेतनेन विवक्ष्यमाणेनेति-
शेषः, प्रेरितं चाचित्तं, चित्तम् अन्तःकरणं कर्तुं, देहजम् उदरस्थितं, वज्रं
दावकं, आहन्ति तापयति । सः अन्तःकरणप्रेरितः पावकः, ब्रह्मप्रवृत्तिस्थितं,
सुषुम्नया सह इडापिण्डस्थितोः सम्बन्धस्थानं ब्रह्मप्रवृत्तिः, तत्र स्थितं, ब्रह्मप्रवृत्ति-
स्थितं निरूपयित्वाः, प्राणं प्राणनामानं मुखतमं वायुं प्रेरयति चाचरति ।
अथ अन्तःकरणं, पावकप्रेरितः देहजेन वज्रिणा चाचित्तः, सः प्राणवायुरिति शेषः,
कमात् ऊर्ध्वपथे चरन् आघातजनितवेगात् ऊर्ध्वमार्गेषु गच्छन्, नाभौ अति-
सूक्ष्मध्वनिं, हृदि सूक्ष्मं ध्वनिं, पुनः तथा, गले पुष्टं ध्वनिं, शीर्षे तु अपुष्टं ध्वनिं,
तथा वदने हृदिमं ध्वनिम् आविर्भावयति प्रकटीकरोति, इत्येवं उक्तप्रकारेण
वयाक्रमं नाभिहृत्पित्तप्रोक्तेष्वदनन्तपयस्यज्ञानसंयोगेन पञ्चविधस्य अनेराधि-
र्भावादिशेषैः, बुधैः प्रकृतैः, पञ्चधा अतिसूक्ष्मसूक्ष्मापुष्टापुष्टाध्वनिभेदात्
पञ्चप्रकार इत्यर्थः, कीर्तयते कथयते नाद इति शेषः । चेतनः कस्य आत्मा
आतार्थविवक्षया बहुधेयकसम्बन्धिन्यादनाय प्रथममन्तःकरणं प्रेरयति, अन्तः-
करणस्य मूलाधारगतं पावकं प्रेरयति, एवमन्तःकरणप्रेरितस्य पावकः

पुष्टं शीघ्रं त्वपुष्टश्च क्षमिन्नं वदन्ने तथा ।

आविर्भावतीक्ष्णं पक्षधा कीर्णं ते बुधैः ॥ ३६ ॥

कथं कथञ्चित्तः पुष्टः स्यादपुष्टः शिरःस्थितः ॥ ३७ ॥

उच्यते तत्र शिरसि सञ्चार्यारोहिवर्षयोः ।

संभूतिर्न भवेद्यथादपुष्टः शिरसि स्थितः ॥ ३८ ॥

प्राणवायुं प्रेरयति, वायुप्रेरितश्च प्राणवायुः क्रमात् नाभिदेशमत्सर्पन्
नाभिदेशसंयोगादतिसूक्ष्मं धनिमुत्पादयति, अतिसूक्ष्मोऽयं धनिर्वायु-
निभिरेव मन्थते न खल्वस्यदीपश्रुतिगोचरतामुपैति, ततः स हृदयदेशं परि-
सरन् हृदयदेशसंयोगात् सूक्ष्मं धनिमुत्पादयति, अयं सूक्ष्मो धनिः स्वकर्मा-
पिधानेन कदाचिदस्माभिरप्युपलभ्यते । ततः स मुखपर्यन्तमाक्रमन्
कण्ठदेशं प्राप्य मूर्दानमाहृत्य तत्प्रतिघातेन मुखविवरे पराहृत्य च
कण्ठदित्तत्तद्देशेषु स्वाभिघातेनापदान् धनीनुत्पादयतीति निर्गलितः ।
यदुक्तं शिष्यायां—आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुक्ते विवक्षया धनः
कायाभिमाहृन्ति स प्रेरयति माहृतम् । सोदीर्घो मूर्ध्ना भिहतो वक्षसापद्य
माहृतः । बर्जान् जनयते तेषां विभागः पक्षधा मतः ॥ इति । मतकृत्सु
पुष्टापुष्टयोर्ब्रह्मात्मरूपे नामनो चकार, यथा,—सूक्ष्मैवातिसूक्ष्मश्च
आप्तोऽप्यत्तश्च क्षमिन्नः । इति । ३७ । ३५ । ३६ ।

कण्ठशिरःस्थितयोः शब्दयोः पुष्टापुष्टनामकरणे हेतुं पृच्छति, कथ-
मिति ।—कण्ठस्थितः कण्ठसंयोगजन्यः शब्दइत्यर्थः, कथं केन हेतुना पुष्टः,
पुष्टनाम्नाऽभिहितः, कथम्ना शिरःस्थितः शिरःसंयोगजन्यः शब्दइत्यर्थः,
अपुष्टः स्यात् अपुष्टनाम्नाऽभिहितो भवेत्? इति जिज्ञासानकारं तदुत्तरं
कथयति, उच्यते इति ।—उच्यते तादृशनामकरणकारणं कथ्यते; तत्र
कण्ठशिरसोर्मध्ये, शिरसि सञ्चार्यारोहिवर्षयोः, यः शिरसि सञ्चरति, यश्च
वराहोऽस्ति तादृशयोः शब्दयोः, सम्भूतिः अभिव्यक्तिः वहिःप्रकाश इति
वाच्यम्, यस्मात् न भवेत्, तस्मात्कारणादिति शेषः, शिरसि स्थितो धनिरिति-
शेषः, अपुष्टः अपुष्टनाम्ना अभिहितः । एवं कण्ठे उच्चार्यमानस्य नादस्य
अभिव्यक्तौ कस्य पुष्टसंघेति वाच्यशेषः । ३७ । ३८ ।

न-कारं प्राचनानामं न-कारमनसं विदुः ।

जातः प्राचान्संयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥ ११ ॥

अथ ब्रह्मप्रत्ययेर्षणम् ।

आधारात् इण्णुच्चादूर्ध्वं मेघनात् इण्णुच्चादधः ।

एकाहुसं देहमध्ये तप्तजान् नदप्रभश्च ॥ ४० ॥

तन्नासोऽग्निशिखा तन्वी चक्रात्तन्नासवाहुक्वात् ॥ ४१ ॥

देहस्य कन्दोऽस्युत्थेधाद्यामात्मा चतुरहुजः ।

ब्रह्मप्रत्ययरिति प्रोक्ता तस्य नाम पुरातनैः ॥ ४२ ॥

नादशब्दं व्युत्पादयन्नाह, न-कारमिति ।—न-कारं प्राचनानामं, इकारं च अनसं, विदुः कथयन्ति यच्छिता इतिशेषः, न-कारशब्दः प्राचनार्थोर्णाम्-कारं इकारशब्दश्च अनसस्य नामान्तरमित्यर्थः, प्राचान्संयोगात् न-दाभ्या-मित्यर्थः जातः, तेन हेतुना नादोऽभिधीयते । तथाहि, न-दाभ्यां जातः इति अथप्रत्यये आदिदृष्टौ च नादइति रूपं भवति । नादस्य प्राचान्-संयोगजन्यत्वं प्रागेव निरूपितम् । केचित् नदतीति नदधातोर्ध्वं प्रत्ययेन नादशब्दं व्युत्पादयन्ति, तथाचोक्तं—नाभेरूर्ध्वं हृदिस्यान्नासः प्रा-च-संज्ञकः । नदति ब्रह्मरन्मान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः । इति । नादोऽयं नदतेर्धातोः स च पक्षविधोभवेत् । इति च । ११ ।

ब्रह्मप्रत्ययं निरूपयन्नाह, आधारादिति ।—आधारात् प्रायपञ्चान्तर-ञ्जाराधारचक्रात्, तत्सुरूपमुक्तमेव । इण्णुच्चादूर्ध्वं अङ्गुलिदयमिते ऊर्ध्वदेशे तथा, मेघनात् चिकुञ्जानात् इण्णुच्चादधः अङ्गुलिदयमिते अधोदेशे, देहमध्ये शरीरस्य मध्यदेशे, एकाहुसम् एकाहुसप्रमाणं, तप्तजान् नद-प्रभं नृत्तसुवर्णवर्णं चक्रमितिशेषः । तत्र तन्वी सङ्घा, अग्निशिखाः तदास्या नादो आसौ । देहमध्ये इत्यत्र देहमध्यमिति क्वचित्पाठः । वृक्षात् चक्रात् देहमध्यात् आधारचक्रादित्यर्थः । नवाहुक्वात् नवाहुसप्रमाणात् चक्रादित्यस्य विशेषणं । नवाहुकादित्यत्र नवाहुसं नवाहुचैरित्यादि

अथ वायुः—

प्राणायामौ तथा व्यानसमानोदानसंज्ञकाः ।
 नागः कूर्मश्च कृकरोदेवदण्डोपमकायः ॥ ४३ ॥
 तेषां सुखप्रतमः प्राणो नाभिकन्दादधः स्थितः ।
 चरत्वास्त्रे नाभिकर्मोर्नाभौ हृदयपङ्कजे ॥ ४४ ॥
 शब्दोच्चारणनिष्काशोच्चारकासादिकारवत् ।
 अपानस्तु एदे मेढ्रे कटीजङ्घोदरेषु च ॥ ४५ ॥

पाठान्तरं दृश्यते । उत्संभावाम्भ्यां, उत्संघे उच्चारः, आयामोविकारः, काभ्यां, कतुरकृष्णः, अकृत्तिकतुरकृष्णममाकः, कन्दः, तस्य नाम पुरातनैः प्राचीनैः स्थितैः, वक्ष्यन्ति रति मोक्षा । मोक्षा इत्यत्र प्रोक्षमिति क्षि-
 त्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्राणायामावित्यादिसंज्ञिकेन शरीरगत दश वायुविकाराः प्रोक्ताः, तेषु यथा ; प्राणः, अपानः, व्यानः, समानः, उदानः, नागः, कूर्मः, कृकरः, देवदत्ताः, धनञ्जयश्चेति ॥ ४३ ॥

वायुनां नामान्त्रिका पञ्चभिः श्लोकैस्तेषां स्थानानि कर्माणि च निरूपयति, तेषामित्यादि ।—तेषां वायुनां मध्ये मुख्यतमः प्रधानभूतः, प्राणोवायुः, नाभिकन्दादधःस्थितः मूत्राधारे अवस्थितः सन्, आस्ये मुखे, नासिकानासारेण हृदयमध्ये, नाभौ नाभिशेरे, हृदयपङ्कजे हृदयस्थितश्चादशदण्डकमन्त्राकारे चर्मे इत्यर्थः, चरति सञ्चरति । तस्यापारमाह, शब्देति ।—शब्दोच्चारणं वाङ्मन्यतिकरणं, निष्कासः, उच्छ्वासः अन्तर्मुखनिष्कासः, तरादीनां कारणं साधनम्, प्राणवायुरिति शेषः । अपानस्तु गुदे प्राणौ, मेढ्रे उपस्थे, कटीजङ्घोदरेषु चयेषु अवस्थीति शेषः । विद्युत्प्रभृत्कारिणश्च त्वमपानस्य कर्णोति शेषं, यदुक्तं ;—अधोनिक्षेपानस्तु आचारश्च षड्वामधः । मूत्रमुक्त्वहो वायुरदान इति कौत्सितः ॥ इति । व्यानोवायुः अस्तिप्रोचमुक्तेषु नेत्रकर्णपाद-
 शूबेषु, कर्णां, शूबे नासिकयोश्च, तिष्ठति । आकुञ्चनप्रसारकादि व्यानस्य कर्णं शेषम् । समानो वायुः वज्रिणा शीतयेत् अग्निना सञ्च निक्षिप्तं शरीरं

संजीतदंष्ट्रम् ।

व्यानोऽक्षिभोजनयुक्तकेषु कक्षां प्राचे च तिष्ठति
समानोव्याप्य निखिलं शरीरं वक्षिणा च ॥ ४३ ॥
उदानः पादबोराक्षे उक्षवीरुवृत्तनिवृ ।
त्वगादिधातूनाश्रित्य बहु नागादयः स्थिताः ।
त्वगस्र्भासनेदोऽक्षिमज्जधुनाधि घातवः ॥ ४७ ॥
हृदि प्राचो रुदेऽपानः समानोनाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ४८ ॥

व्याप्य तिष्ठतीति श्रेयः । अश्रितपीतादीनां समतानयनद्वारा शरीरभोजनस्य समानस्य कर्म श्रेयम् । उदानो वायुः, हृत्स्थोः, घादयोः, अक्षुत्तन्वितु च व्यासो । ऊर्ध्वगमनवानुत्क्रमकवायुरयं, यदुक्तं—उदानोनाम वक्षुर्धुमुपैति पवनोत्तमः, इति । ऊर्ध्वनयनमेवास्त्र कर्म । नागादयः नागकूर्णस्र्भकर-
देवदत्तधनस्र्भयस्थाः पञ्च वायव इति श्रेयः, त्वगादिधातून् आश्रित्य स्थिताः । त्वक्स्थर्भेन्द्रियम्, अक्षक् प्रोक्षितं, मांसं, मेदः, अस्त्रि, मज्ज अस्त्रिमांसान्त-
र्गतस्र्भेधातुविशेषः, यदुक्तं—अश्रितवत् आधिना पक्षं तस्य सारो प्रवो धनः । यः स्र्भेदवत् पृथग्भूतः तन्मज्जेत्यभिधीयते । युक्तं वीर्यं, यतानि घातक-
शरीरधारबाद्घातुसंज्ञकानि । तत्र त्वचि घातौ नागस्य, प्रोक्षिते घातौ कूर्णस्य, मांसे स्र्भकरस्य, मेदसि देवदत्तस्य, अस्त्रि धनस्र्भयस्य अश्रित-
स्थातया ; एतेषां कर्माणि च यथाक्रमं उद्गारोन्नीचनस्र्भधाजननविजृम्भन-
मोहस्थाधि, यदुक्तं—उद्गारे नाम आख्यातः कूर्णं उन्नीचने स्मृतिः । स्र्भकरः क्षुत्करो श्रेयो देवदत्तो विजृम्भने । न जहाति मृतस्याधि सर्वं व्याप्यो धनस्र्भयः ॥ इति । हृदि प्राच इत्यादिना श्लोकेन प्राजाधानसमोदानवायुर्ना प्रधानस्त्रानानि हृदयवायुनाभिकण्ठस्थाधि व्यानस्य च सर्वमेव शरीर-
मिति सूचितम् ॥ ४३ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ॥

एवं प्रसङ्गाद्ब्रह्मण्यिवाशुविबरजमभिधाय पुनः प्रकृतं नादमेवानु-
सरति, इतीति—इति पूर्वोक्तप्रकारा, वक्षुत्तन्वितुः वक्षुत्तन्वितुयुक्तिव-

अथ प्रकृतम् ।

इति वस्तुस्थितिसावदुगामे भेदा भवेदसौ ।

॥ इति मन्त्रो गले मधो मूर्द्धि तार इति क्रमात् ॥ ४८ ॥

द्विगुणः पूर्वपूर्वस्यादयं स्नादुत्तरोत्तरः ।

एवं शारीरबीजायां दारव्यान्तु विपर्ययः ॥ ५० ॥

वस्तुनां अवस्थानं । असी नाद इति शेषः, माधे शरीरे भेदा त्रिविधः भवेत् । त्रैविध्यमाह इति । इति उत्पद्यमानो नादइति शेषः, मन्त्रइति कथ्यते, एवं गले उत्पद्यमानोनादः मध्यः, मूर्द्धि उत्पद्यमानो नादश्च तारइति कथ्यते । एतेषां परिमाणमाह, द्विगुणइति । अयं नादः पूर्वपूर्वस्यात् उत्तरोत्तरः द्विगुणः स्यात् ; तथाहि मन्त्राद्विगुणोमध्यः, मध्याच्च द्विगुणस्तारः, इति सूचितार्थः । एवं शारीरबीजायां देहरूपबीजायश्चे, मन्त्रमध्यतारायां पूर्वोक्त-परिमाणं ज्ञेयमित्यर्थः । दारव्यां तु दारनिष्क्रान्ते प्रकृते बीजायश्चेतु, विपर्ययः पूर्वोक्तमानस्य वैपरीत्यं ज्ञेयं ; तदुक्तं सङ्गीतसमयसारे,—बीजं स्थानानि चत्वार्यष्टादशसंतीति समासतः । एकैकमपि तेषु स्यात् द्वाविंशतिविधायुक्तम् । द्वाविंशतिविधोमन्त्रोऽभिनिः सञ्जायते इति । यथोत्तरमसौ तारो बीजाया-मधरोत्तरम् । स एव द्विगुणोमध्यः कण्ठस्थाने यथाक्रमम् । स एव मन्त्रके तारः स्थान्मध्यात् द्विगुणः क्रमात् ॥ इति । ४८ । ५० ।

श्रुतिनामकान् द्वाविंशतिसंख्यकान् नादस्य भेदान् कथयिष्यन् प्रथमं श्रुतिचक्षुष्यमाह, सारूप्येति । सारूप्यमात्रश्रवणात् अनुरजनं विना नादः श्रुतिः इति उच्यते । प्रथमं हि शब्दोद्भूतमात्रसारूप्यस्य श्रूयते सैव श्रुति-रित्यर्थः, सारारम्भाकारयवशब्दविशेषः श्रुतिरिति भावः, तदुक्तं ;—प्रथम-श्रवणाच्छब्दः श्रूयते द्रव्यमात्रकः । सा श्रुतिः सम्परिच्छेदा सारवयव-श्रवणा ॥ इति । अनुरजनं विनेति सारस्य श्रवणच्छेदः । शब्दोत्पत्तिर्वीचि-तरशब्दापेनेति कोचित्, तेषां मते भेदीदृश्याद्यभिधातात् तद्देवावच्छेदेन प्रथमशब्दस्योत्पत्तिः, अन्तर्गतद्विदृश्याद्यवच्छेदेन प्रथमशब्दात्तस्यापकी-रितोऽयः शब्दः, तत्तच्छब्दद्विदृश्याद्यवच्छेदप्रसूतीयः शब्दो द्वितीयशब्दाद्-

अथ श्रुतिस्वरूपम् ।

स्वरूपमात्रवशात्प्रादोऽनुरचनं विना ।

श्रुतिरित्युच्यते भेदाकक्षा द्वाविंशतिर्भेदाः ॥ ५१ ॥

तदभिप्रायमे नाङ्गीस्त्रिंशे निरूप्यते ।

इडा वामे स्थिता नाङ्गी दक्षिणे पिङ्गवा तथा ।

उदि नाङ्गी सुपुत्रा च मङ्गलरन्नावधि स्थिता ॥ ५२ ॥

भवतीत्येवंक्रमेण चतुर्धादिशब्दानामप्युत्पत्तिर्बोधा । प्रकृते प्रथमशब्दस्य श्रुतित्वं, तथापकद्वितीयादिशब्दानामनुरचनत्वं ज्ञेयं, अनुरचनस्य च स्वरत्वं ज्ञेयं । केचित्तु कदम्बगोकन्यायात् नादस्योत्पत्तिरित्याहुः, एतन्मते द्वितीयादिशब्दो नैको नवा दशदिगवच्छिन्नः, किन्तु दशसु दिक्षु द्वितीयाद्याः शब्दाः दश उत्पद्यन्ते इति विशेषः । तस्याः श्रुतेः द्वाविंशतिर्भेदाः मताः । श्रुतीनामभिधत्तं रत्नाकरसङ्कीर्तसमयसारादिकृतो बीजादये निदर्शयामासुः । तथाहि, यथा श्रवणकाशे एकबीजेव अथभासेते तथा समाने हे बीजे कार्य्ये, तयोः प्रत्येकं द्वाविंशतिरन्वयः स्थापनीयाः, तासु आद्या मन्त्रतमभ्याना कर्त्तव्या, द्वितीया तस्याः सकाशात् किञ्चिदुच्यन्तिः कार्य्यं, एवं क्रमेण सर्वाः तत्रयः स्थापनीयाः, यथा च मध्ये विषदृशं ध्वन्यन्तरं न जायते तन्बीजां तथा नैरन्तर्यं कर्त्तव्यं, तास्तत्रयः अधोऽधःस्थितास्तीव्रनादाभवन्ति, ताभ्यः द्वाविंशतिसंख्यकाभ्यस्तन्बीजैः समुत्पन्नाः द्वाविंशतिर्नादाः द्वाविंशतिर्भेदाः श्रुतय इत्युच्यन्ते । यथा खलु दारवा बीजाया द्वाविंशतिसंख्यकासु तन्बीजेषु द्वाविंशतिः श्रुतयः अभिष्यन्त्यन्ते, तथा प्रारोदबीजायाः सुपुत्रासंख्यकासु तिर्यकुस्थितासु द्वाविंशतिसंख्यकासु नाङ्गीषु मावतसंधोमात द्वाविंशतिः श्रुतयो जायन्ते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तीव्रेत्यादिभिः श्लोकैः श्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथयति । द्वाविंशतिसंख्यकासु श्रुतिषु मध्ये षड्जसंज्ञयाः श्रुतयश्चतस्रः, यथा ;—प्रथमा तीव्रा, द्वितीया कुमुदती, तृतीया मन्दा, चतुर्थी हृन्दोवती चेति । षड्जसंज्ञयाः श्रुतयश्चतस्रः यथा ;—यक्ष्मी दयावती, षष्ठी रङ्गनी, सप्तमी रतिकी चेति । गान्धारसंज्ञयाः श्रुतो हे, यथा ;—षट्ठी रीची,

अथ श्रुतयः ।

तीमात्रुद्वितीमन्दासन्धोवत्वस्तु षड्भजाः ।
 द्यावती रक्षणी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥ ५३ ॥
 रौद्री क्रोधा च गान्धारी बल्लिकाऽथ प्रसारिणी ।
 प्रीतिश्च मार्जनीत्वेताः श्रुतयोन्यभ्यानिताः ॥ ५४ ॥
 क्षितीरक्षा च सन्दीपन्यासापिन्यपि पञ्चमे ।
 मदनी रोहिणी रव्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥ ५५ ॥
 उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे षष्ठतः श्रुती ॥ ५६ ॥

नवमी क्रोधा चेति । मध्यमाश्रिताः श्रुतयश्चतस्रः, यथा;—दशमी वज्रिका,
 एकादशी प्रसारिणी, द्वादशी प्रीतिः, त्रयोदशी मार्जनी चेति । षष्ठमाश्रिताः
 श्रुतयश्चतस्रः, यथा;—चतुर्दशी क्षितिः, पञ्चदशी रक्षा, षोडशी सन्दीपनी,
 सप्तदशी आकापिनी चेति । धैवतसंश्रयाः श्रुतयस्त्रिंशः, यथा;—अष्टादशी
 मदनी, ऊनविंशी रोहिणी, विंशी रक्षा चेति । निषादसंश्रये
 श्रुती द्वे, यथा;—एकविंशी उग्रा, द्वविंशी क्षोभिणी चेति । अष्टमं मध्ये
 बह्वन्धोवत्यां, अष्टभोरतिकायां, गान्धारः क्रोधायां, मध्यमो मार्जनीयां,
 षष्ठम आकापिनीं, धैवतो रक्षायां, निषादश्च क्षोभिण्यां तिष्ठति,
 यदुक्तं राजावस्थां,—आदिश्रुती चतुर्थां तु सारः बह्वन्धोवतित्तिष्ठति
 अतन्धोवभवत्तद्गान्धारो नवमोक्षितः विंश्यां धैवत आख्यातो द्वविंशः तु
 निषादकः ॥ इति । एतेन यस्य सारस्य वा अन्तिमा श्रुतिः स तत्रैव
 तिष्ठतीत्यायातम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

अथ सारस्य निवर्त्तित्तमर्भं कथयन्माह, श्रुत्यन्तरेति ।—यस्य श्रुते रजन्तारं
 भवतीति श्रुत्यन्तरभावो, तस्य भावः, तत्त्वं, श्रुते रजन्तारमेवथो भवतीत्यर्थः,
 यच्च अनुरक्तनात्मकः । प्रथमतस्तन्माहृतायां तद्देशावच्छेदेन यः प्रथमो-
 ध्निवत्पद्यते सा श्रुतिरिति मग्नेबोक्तं, यस्तु प्रथमध्निवत्पद्यको ध्नि-
 प्रवाहकादन्तरं श्रूयते तद्वनुरज्जनं, तदेव आत्मा सारूपं यस्य स तथोक्तः,
 अनुरक्तनमेव सार इति भावः । यच्च द्विज्जः डोकाभिरामः, रक्षणी-
 मनोऽभिरामश्च, अथौ सारः इति ध्निवोमिमे कथयते । अथवा

श्रुतिविवरणम् ।

[२२ पृ. टीकासूचकः]

उक्तानां ब्रह्मसूत्राणां श्रुतिजाति-श्रुतिभेदसंख्यानिकपत्रम् ।					
वक्षिन् कारे	वाः श्रुतिजातवः	वाः श्रुतवः	वक्ताः श्रुतिजातेः	वे भेदाः	वक्षिन् कारे
(१) ब्रह्मणे	१वा । दीप्ता	१वा । तीप्ता (१)	दीप्तावाः	तीप्ता	ब्रह्मणे
"	२वा । आबता	२वा । कुसुहती (२)	"	रौद्री	मात्रारे
"	३वा । ऋदुः	३वा । मन्दा (३)	"	वज्रिका	मध्यमे
"	४थी । मध्या-	४थी । वन्दोपती (४)	"	उप्या	निषादे
(२) ऋषभे	१वा । करवा	१वा । दवावती (५)	आबतावाः	कुसुहती	ब्रह्मणे
"	२वा । मध्या-	२वा । रज्जनी (६)	"	क्रोधा	मात्रारे
"	३वा । ऋदुः	३वा । रतिषा (७)	"	प्रसारिणी	मध्यमे
(३) मात्रारे	१वा । दीप्ता	१वा । रौद्री (८)	"	वन्दोपती	ब्रह्मणे
"	२वा । आबता	२वा । क्रोधा (९)	"	रोहिणी	चैवते
(४) मध्यमे	१वा । दीप्ता	१वा । वज्रिका (१०)	करवावाः	दवावती	ऋषभे
"	२वा । आबता	२वा । प्रसारिणी (११)	"	आकापिनी	ब्रह्मणे
"	३वा । ऋदुः	३वा । प्रीतिः (१२)	"	मदनी	चैवते
"	४थी । मध्या+	४थी । मार्कनी (१३)	ऋदोः	मन्दा	ब्रह्मणे
(५) पञ्चमे	१वा । ऋदुः	१वा । च्छितिः (१४)	"	रतिषा	ऋषभे
"	२वा । मध्या	२वा । रज्जा (१५)	"	प्रीतिः	मध्यमे
"	३वा । आबता+	३वा । वन्दोपती (१६)	"	च्छितिः	ब्रह्मणे
"	४थी । करवा	४थी । आकापिनी (१७)	मध्यावाः	वन्दोपती	ब्रह्मणे
(६) चैवते	१वा । करवा	१वा । मदनी (१८)	"	रज्जनी	ऋषभे
"	२वा । आबता+	२वा । रोहिणी (१९)	"	मार्कनी	मध्यमे
"	३वा । मध्या	३वा । रव्या (२०)	"	रज्जा	ब्रह्मणे
(७) निषादे	१वा । दीप्ता	१वा । उप्या (२१)	"	रव्या	चैवते
"	२वा । मध्या	२वा । चोमिणी (२२)	"	चोमिणी	निषादे
७ काराः	५ श्रुतिजातवः	२२ श्रुतवः	५ श्रुति- जातवः	२२ श्रुतवः	७ काराः

अथ स्वरसङ्घबन्धम् ।

श्रुत्वानन्तरभाषितं वक्ष्याद्वरचनावकः ।

स्निग्धश्च रञ्जकश्चासौ स्वर इत्यभिधीयते ॥ ५० ॥

अथवा—

स्वयं वो राजते नादः स स्वरः परिकीर्तितः ॥ ५८ ॥

पश्चान्तरे, योनादः स्वयम् अन्वयानपेक्षया, राजते प्रकाशते, स स्वरः परिकीर्तितः, यदुक्तं मतङ्गेन, राज् दीप्तावस्थं प्रातोः क्षत्रव्यपूर्वकस्य च । स्वयं हि राजते यस्मात् तस्मात् स्वर इति सूतः । एतेनास्य श्रुत्पक्षिरेपि प्रदर्शिता । केचित् दध्यादिनाथेन श्रुतिरूपान्तरं स्वरः, इत्याहुः; तेषामयमभिप्रायः, यथा शीरमेव रूपान्तरपरिचयं दधी-
 श्युच्यते, तथा श्रुतिरेव अनुरजनरूपरूपान्तरपरिचयता स्वर इत्युच्यते, यदुक्तं—श्रुतयः स्वररूपेण परिवर्तमाने इति । परिवर्तमाने यथा शीरं दधि-
 रूपेण संवन्दा । इति । अन्ये प्रदीपैर्बटादयं स्वराः सर्वे पूर्ववत्स्वराः श्रुतिभिर्बन्धनान्तराहुः, यदुक्तं—बहु-
 भादयः स्वराः सतः सन्वन्ते श्रुतिभिः स्वरा । अन्यकारणितया यदुक्तं प्रदीपेण बटादयः । इति । केचिदुभयोरेव श्रवणेन्द्रियगम्यत्वाद् भेदराहित्याच्च स्वरश्रुत्योष्णादात्मनमङ्गीकुर्वन्ते, तथाचोक्तं, विशेषस्य बहु-
 म्बन्धात् श्रवणेन्द्रियगम्ययोः । स्वरश्रुत्योः स्यात् तादात्म्यं जाति-
 क्षत्रयोरेवामयोः । इति । केचित् स्वरश्रुत्योर्विचित्रविचित्रं भावं शीकुर्वन्ति, तेषामयमभिप्रायः, यथा रक्तमेव मुखं मुकुटभेदेण प्रतिविचित्रं विचित्रं
 भवति, तथा स्वरा अपि श्रुतिभेदेण स्थापिताः एषक एषमिव विचित्राभास्यन्ते, यदुक्तं—
 नराणां मुखं यदुक्तं एषेण विचित्रं । प्रतिभान्ति स्वरास्तदुक्तं श्रुत्येव विचित्रं । इति । अपरे स्वरश्रुत्योः कार्यकारणभावमाचक्षते, तन्वते, यथा बटादौ मृत्पिण्डरत्नकाठादि कारणं भवति, तथा नियत-
 पूर्ववर्तितया श्रुतीनां स्वरकारणत्वमिति, यदुक्तं—स्वराच्च श्रुतिवार्थक-
 मिति केचित् वदन्ति हि । मृत्पिण्डरत्नकार्यत्वं बटाद्यैव तथा भवेत् । इत्यर्थं प्राञ्जलमन्त्रेण । ५० । ५८ ।

शुद्धाः सप्तस्यरास्ते च मन्त्रादिक्रान्तविधा ।

च्युताच्युतादिभेदेन विकृता द्वादशोदिताः ॥ ५८ ॥

एवं क्षरकच्युता मुक्ता तद्भेदानात्, शुद्धा इति ।—क्षराः मध्यमं शुद्धविकृत-
भेदेन त्रिविधाः । तत्र शुद्धाः सप्तक्षराः बर्ज्जर्वभगन्धारमध्यमबर्ज्जमधैवत-
निगादसंज्ञकाः, मन्त्रादिक्रान्तः मन्त्रमध्यतारायां हृत्कयम्बूर्द्धक्यखान-
चयभेदात्, विधा मन्त्रोमध्यक्षारचेति त्रिविधाः । कात्पनिकोऽयं मन्त्रादिभेदो
न खलु तात्त्विकः, तथाहि, यथा एकमेव जलम् आधारभेदात् क्षचित्
आवर्षः, क्षचित् बुद्दुः, क्षचित् तरङ्गः, इति भिन्नरूपमिव प्रतीयते, तथा
क्षरोऽपि हृत्कयम्बूर्द्धक्यखानचयभेदात् क्षचिन्मन्त्रः, क्षचिन्मध्यः, क्षचि-
न्धार इति भिन्नरूपइवावभासते । एवं शुद्धान् सप्तक्षरानुक्ता तेषां द्वादश
विकारान् विभज्य दर्शयति, च्युतेति ।—ते शुद्धाः सप्तक्षराः, च्युताच्युतादि-
भेदेन विकृताः सप्तः, द्वादशोदिताः, आधिष्ठानश्रुतिरूप्यां विकृतिं
आधिष्ठानश्रुतिभ्योऽच्युता अपि निर्यामितश्रुतिसंख्यान्यूनतातिरेकादिरूपां वा
विकृतिं प्राप्ताः सप्तः द्वादशसंख्यकामवन्तीत्यर्थः । यः क्षरो यस्यां श्रुताववस्थितः,
तस्याः क्षकाश्रुत् मच्युतचेत् तदा स च्युतः तस्यामेवावस्थितचेत् तदा सः
अच्युत इति कथ्यते, विकृतस्तु खखानभूतश्रुतिरूपकारणेन पूर्वश्रुति-
संख्यान्यूनताधिष्ठादिकारणेन वा भवति । एतदेव अनन्तरोक्तश्लोकेः
प्रदर्शयन्नाह, च्युतःश्रुतिरिति ।—च्युतःश्रुतिः बहु, जः, तीव्राकुमुदतीमन्दा-
हन्वीवतीरूपश्रुतिचतुष्टयसन्मन्त्रः बहु, जः क्षर इत्यर्थः, यदा द्विश्रुतिर्भवेत्
तदासौ विकृतः पूर्वश्रुतिहीनतया विकृतसंज्ञको भवतीत्यर्थः । तमेव
विकारं दृष्टान्तेन स्फुटोकरोति, साधारण इति ।—स बहु, ज इति श्लेषः,
साधारणे बर्ज्जसाधारणे, च्युतः स्यात् खखानभूतचतुर्थश्रुतिभृश्रुतयं
विकारं अभवदर्थः, बर्ज्जस्यायमेकविधोविकारः, विकारान्तरं यथा,
स बहु, जः काकशीले विषादश्चेति श्लेषः, अच्युतः स्यात्, खखानादच्युतोऽपि
पूर्वश्रुतिहीनताकारणं विकारं अभवत् । तथाहि, बहु, जसाधारणे
निवारः बर्ज्जस्य आद्यां श्रुतिं तीव्रां समाश्रयति, आवभक्ष बहु, जस्य अन्तिमां
श्रुतिं हन्वीवतीं समाश्रयति; इत्थं बर्ज्जस्य खखानभूतारां च्युतीं श्रुती

चतुःश्रुतिर्वैश्वं बहुञ्चो द्विश्रुतिर्विकृतकदा ।

साधारणे चतुः स स्थात् काकचीत्वेऽचतुः श्रुतः ॥ ६० ॥

त्रिश्रुतिर्वैश्वं साधारणे वाङ्चीं श्रुतिं श्रितः ।

चतुःश्रुतित्वमापन्नकदा कौचित्ततोभवेत् ॥ ६१ ॥

कन्दोवत्यां ऋषभेभ्य अधिहतायां सयां बहुञ्जः सस्मानाद्भृष्टचतुर्थं ति-
होमश्च भवति, पुनरस्य प्रथमायां श्रुतौ तीनायां निवादेन अधिह-
तायां सयां बहुञ्जः प्रथमचतुर्थंश्रुतिहीनो जायते ; अतएव एवंविधस्यैव
बहुञ्जः सस्मानश्रुतिरूपं श्रुतिद्वयहीनतारूपश्च विकारं भजते ; अयमेव
बहुञ्जसाधारणे बहुञ्जस्य विकारः । काकचीत्वेहि निवादे बहुञ्जस्य पूर्व-
श्रुतिद्वयमाश्रयति, इत्थं चतुःश्रुतिकस्य बहुञ्जस्य पूर्वश्रुतिद्वये निवादेन
अधिहते सति बहुञ्जः सस्माने चतुर्थश्रुतौ अदस्मानात् यद्यपि अशु-
तोभवति, तथापि पूर्वश्रुतिद्वयहीनतया विकृतो भवति ; अयमेव
निवादेस्य काकचीत्वे बहुञ्जस्य विकार इति सर्वमवदातम् । निवादी
यदि बहुञ्जस्य श्रुतिमादां समाश्रयेत् । ऋषभस्त्वन्निर्मा प्रोक्तं बहुञ्जसाधा-
रणं तदेत्यादिसाधारणविवरणं, यदा निवादेसंघट्टं श्रुतिद्वयं समाश्रयेत् ।
बहुञ्जस्यैव काकचीति तदासौ कथ्यते बुधैरित्यादिकाकचीविवरणश्च तत्त-
त्प्रकारेण विकारेणभिधास्ये । ५६ । ६० ।

एवं बहुञ्जस्य साधारणकाकचीभेदेन विकारद्वयं दर्शयित्वा ऋषभस्य
विकारं दर्शयति, निश्चुतिरिति ।—निश्चुतिः, द्यावतीरङ्गनीरतिकारूप-
श्रुतिप्रयोगेति इत्यर्थः, ऋषभः, साधारणे बहुञ्जसाधारणे (१) वाङ्चीं
बहुञ्जसन्निर्णी श्रुतिं श्रितः सन्, बहुञ्जस्य अन्तिमां श्रुतिं कन्दोवतीं श्रुञ्ज
इत्यर्थः, अतएव चतुःश्रुतित्वमापन्नः आत्मनः श्रुतिप्रयं बहुञ्जस्य अन्तिमां
श्रुतिंश्चेति श्रुतिचतुष्टयं प्राप्त इत्यर्थः, एकः एकविधः विकृतोभवेत् । ऋषभ-
स्त्रायमेकविधो विकारः सकीयश्रुतिसंस्कारितिरिक्तस्येति बोध्यम् । ६१ ।

(१) बहुञ्जसाधारणं पूर्वोक्तोक्तै कथञ्च व्याख्यातम् ।

साधारणे मध्यमस्य गान्धारस्य चतुःश्रुतिर्भवेत् ।

सख्यानन्तरत्वे भवति चतुःश्रुतिरिति द्विधा ॥ ६२ ॥

एवं ऋषभस्यैकविंशं विकारमुक्त्वा गान्धारस्य विकारद्वयं दर्शयति, साधारण इति ।—मध्यमस्य साधारणे गान्धारः पञ्चश्रुतिर्भवेत् । दौरी-
क्रोधात्सप्तश्रुतिद्वयसम्बन्धोऽपि गान्धारः मध्यमसाधारणे मध्यमस्य प्रथमां श्रुतिं
वज्रिकां गृह्णाति, एवं दौरीक्रोधावज्रिकारूपश्रुतिपर्यं प्राप्तः पञ्चश्रुतिर्भवति,
अतएवायं एकवीथश्रुतिसंख्याधिष्ठाद् विकृतो जायते । विकारान्तरं यथा,—
गान्धारः सख्य अन्तरत्वे चतुःश्रुतिर्भवेत् । अन्तरोऽपि गान्धारो मध्यमस्य
वज्रिकां प्रसारिणीं श्रुतिं आद्यं श्रुतिद्वयं गृह्णन् द्विश्रुतिरपि चतुःश्रुतिर्भवति,
अतएवायं निधमितश्रुतिसंख्यातिरेकात् पूर्ववत् विकृतो जायते । इति
पञ्चश्रुतित्वचतुःश्रुतित्वभेदाद् गान्धारस्य द्विधा विकृतत्वं ज्ञेयम् । यदाश्रयति
गान्धारो मध्यमस्य श्रुतिद्वयम् । तदासाधन्तरः प्रोक्त इत्याद्यन्तरवचनं मध्यम-
साधारणवचनञ्च तत्तत्प्रकरणे वक्ष्ये । ६२ ।

गान्धारस्य विकारद्वयमभिधाय मध्यमस्य षड्जवत् द्विधा विकृतत्वमाह,
श्रुतेति ।—मध्यमः श्रुताश्रुतादिभेदेन षड्जवद्भवति, द्विधा विकृत इति
शेषः । तावेष विकारौ दर्शयति, साधारण इति । साधारणे मध्यमसाधारणे
इत्यर्थः, अन्तरत्वे च गान्धारस्येति शेषः (१), द्विश्रुतिः, चतुःश्रुतिकोऽपि
गान्धारः श्रुतिद्वयेन हीनो भूत्वा इत्यर्थः, विकृतो भवेत् । षड्जो यथा षड्ज-
साधारणे निषादस्य काकलीत्वे च श्रुतत्वेन अश्रुतत्वेन च द्विधा विकृतो
भवति, तथा मध्यमः मध्यमसाधारणे गान्धारस्य अन्तरत्वे च श्रुतत्वेन
अश्रुतत्वेन च द्विधा विकृतो भवतीत्यर्थः । तथाहि, मध्यमसाधारणे
गान्धारो मध्यमस्य आद्यां श्रुतिं वज्रिकां गृह्णाति पञ्चमश्च मध्यमस्य अन्तिमां
चतुर्थीं श्रुतिं मार्जनीं गृह्णाति ; एवं मध्यमस्य प्रथमायां श्रुतौ वज्रिकायां
गान्धारैश्च गृहीतायां सख्यानभूतायां चतुर्थं श्रुतौ मार्जनीयां च पञ्चमेन गृही-

(१) गान्धारो यः मध्यमस्य आद्यां श्रुतिं वज्रिकावति पञ्चमश्च अन्तिमां श्रुतिं
वज्रिकावति तदा मध्यमः साधारणः । गान्धारो यदा मध्यमस्य प्रथमां द्वितीयाश्च श्रुतिं
वज्रिकावति, तदा मध्यमः अन्तरत्वे ।

अज्ञानादिभेदेन मध्यमः पञ्चमस्तु ।
 साधारणेऽन्तरत्वे च विवृतिर्विज्ञानादा ॥ ६१ ॥
 पञ्चमो मध्यमग्रामे निवृत्तिर्जायते स्वरः ।
 मध्यमस्य चतुर्ध्वनिः प्रायः कौशिके तु चतुःश्रुतिः ॥ ६४ ॥

तार्था. मध्यमः सख्यानस्य चतुर्ध्वनेः सकारात् प्रच्युतो भूत्वा द्वितीयं
 श्रुतिं प्रीतिं समाश्रयति श्रुतिद्वयेन च हीनो भवति, अतएव मध्यमसाधारणे
 मध्यमस्य युगपत् ख्यानच्युतिरूप्या हीनतारूप्या च विवृतिर्ज्ञेया । गान्धारस्य
 अन्तरत्वेहि गान्धारो मध्यमस्य प्रथमं श्रुतिं वज्रिकां द्वितीयां श्रुतिं
 मसारिणीं च गृह्णाति, एवं मध्यमस्य आद्ये श्रुतिद्वये गान्धारोऽपि गृह्यते मध्यमः
 सख्याने चतुर्ध्वनौ अथख्यानात् अच्युतोऽपि आद्यश्रुतिद्वयहीनतात्पर्यं विकारं
 भजते, अतएव गान्धारस्य अन्तरत्वे मध्यमस्य केवला श्रुतिसंख्याहीनतारूप्या
 विवृतिरिति सव्यंभवदात्मम् । ६१ ।

पञ्चमस्य द्वौ विवृतौ भेदौ दर्शयति, पञ्चम इति । पञ्चमः स्वरः मध्यम-
 ग्रामे (१) विवृतिः सन् विवृतो जायते । तथाहि, पञ्चमस्य चतस्रः श्रुतयः,
 छितिः, रक्षा, सन्दीपनो, आचापिनो चेति ; मध्यमग्रामे तु पञ्चमः चतुर्ध्वी
 श्रुतिं आचापिनो परिच्येय्य द्वितीयश्रुतौ सन्दीपन्यां विवृतिं अन्यश्रुतिपरि-
 चारात् विवृतिश्च भवति ; एवमस्य सक्तीयश्रुतिसंख्याहीनतात्पर्यं एकविधो-
 विकारः । अन्यविधो विकारो यथा ;—कौशिके (२) मध्यमसाधारणे तु पञ्चमः
 मध्यमस्य श्रुतिम् अन्यामितिश्रेयः, प्रायः, चतुःश्रुतिः सन् विवृतो भवतीतिश्रेयः ।
 मध्यमग्रामे विवृतः पञ्चमश्चतुर्ध्वनिहानात् विवृतिर्जात इति प्राग्बोद्धः,
 पुनरसौ मध्यमसाधारणे मध्यमस्य अन्यां श्रुतिं मार्गर्गीं प्रायः चतुःश्रुति-
 म्भवति । एवञ्च सक्तीयैकश्रुतित्वात्प्रागेन परकीयैकश्रुतिग्रहणेन च यद्यप्यस्य
 श्रुतिसंख्या न्यूनतातिरेको वा न भवति तथापि आधिकारपरित्यागेन
 पराधिकारग्रहणादसौ विवृतो भवतीति ज्ञातव्यम् । ६४ ।

(१) पञ्चमो यदि सस्य अन्तिका चतुर्ध्वी श्रुतिं विज्ञानं द्वितीयश्रुतौ विवृतिं
 वदासौ मध्यमग्रामे रक्ष्यते । तद्वचनं तत्प्रकरणे दृश्यम् ।

(२) मध्यमसाधारणं पञ्चमसाधारणश्रुति, द्वे साधारणे केषांप्यन्यदप्युक्तात्
 वैशेष्ये इत्युच्यते ।

धैवतो मध्यमग्रामे विकारः आकृतः शुक्तिः ॥ १५ ॥

कौशिके काकशीले च निषादक्षिणतः शुक्तिः ॥ १६ ॥

एते च वृत्तभिः शुद्धैर्भवन्ते कोनविंशतिः ॥ १७ ॥

धैवतस्यैकविध एव विकारस्तस्मात्, धैवत इति ।—धैवतो मध्यमग्रामे चतुःश्रुतिः सन् विकृतः स्यात् । तथाहि, मध्यमग्रामे पञ्चमचतुर्धंश्रुतिं विहाय द्वितीयश्रुतिमधिकश्रुति, अथ चतुर्थी श्रुतिश्च तदा अन्तरं धैवतमेव प्रविशति, एवं चिह्नतिरपि धैवतः पञ्चमस्य चतुर्धंश्रुतिं चत्वारो चतुःश्रुतिर्जायते; इत्थं परकीयश्रुतिषामेवात्मनः श्रुतिसंख्यावहेनमेवास्य विकारकारकमिति । १५ ।

निषादस्य विकारद्वयं कथयति, कौशिक इति ।—निषादः, कौशिके बहुजसाधारण इतिशेषः, काकशीले च क्षुद्रतिशेषः, चिह्नतुःश्रुतिः, यथाक्रमं चिह्नतिचतुःश्रुतिश्च भवतीत्यर्थः । तथाहि निषादः क्षयं चिह्नतिरपि बहुजसाधारणे बहुजस्य आद्यां श्रुतिं गृहीत्वा तत्रैव तिष्ठन् चिह्नतिर्भवति, तदा च बहुजस्य प्रथमश्रुतियद्द्वेन अस्य श्रुतिसंख्याधिक्यात् विकृतो जायते । विकारान्तरं यथा ;—निषादः क्षुद्र काकशीले बहुजस्य आद्यं श्रुतिद्वयं गृहीत्वा क्षयं चिह्नतिरपि चतुःश्रुतिर्भवति, एवञ्च परकीयश्रुतिद्वयेन परकीयश्रुतिसंख्याया बहेनादसौ विकृतो जायते । १६ ।

विकृतस्य रनिष्पन्नमुपसंहरन्नाह, एतेरिति ।—एतेः द्वादशसंज्ञकं विंशतौ, वृत्तभिः शुद्धैश्च साराः एकविंशतिर्भवन्ति । १७ ।

साराणां द्वादशसंज्ञकानां द्वादशविधादिभिर्वादिभेदात् पुनश्चातुर्विधमाह, वादीति । ते पूर्वोक्ताः साराः बहुजसाद्यः वाद्यादिभेदभिन्नाः सन्तः चतुर्विधाः कथिताः, आदिष्वन्त्यात् संवाद्गुणादिभिर्वादिभिः । तत्र मुख्यतया प्रथमं वादिसंज्ञकमाह, रामेति ।—रामोत्पादनशब्देः रामशब्दपाठायकथनस्य बदनं प्रतिपादनं, तद्योगात् बदनसम्बन्धात् वादी । बदति रामशब्दं प्रतिपादयतीति वादीत्यर्थः । पुनश्चमेव विज्ञानदि, बद्धोति । असौ वादी प्रथमे जातिराजादिष्वहस्ते, बद्धोत्तरः बाहुष्वेन उच्चारितः, तथा, सर्वेषां संवादिभिर्वाद्गुणादिभिर्वादिना राजा राजेव मुख्यतया उपजीव्य इत्यर्थः,

बादशानां विद्युत्तत्त्वराधाभावस्थानभेद-स्थान-वृत्तिसंस्थाः ।		प्रकृतत्वात्कथितं च वा तेन वा वृत्तवत्त्वा ।	
वे सप्तः तेषु परस्वामिभेदेषु वितताः ।	वायु वृत्तिः तिष्ठति ।	वायु वृत्तिः तिष्ठति ।	प्रकृतत्वात्कथितं च वा तेन वा वृत्तवत्त्वा ।
१. पृथुप्रकाशघाते विकृतः, सुतः, बहुशः	(१)	वायुवा	वृत्तवृत्तिः
२. निपादस्य काशकीले विकृतः, अशुतः बहुशः	(२)	वन्दोपवा	वृत्तवृत्तिः
३. पृथुप्रकाशघाते विकृतः, सुतः	(३)	रतिवावा	पृथुवृत्तिः
४. अश्वपकाघाते विकृतः, गान्धारः	(४)	वज्रिवावा	निवृत्तिः
५. अश्वपकाघाते विकृतः, गान्धारः	(५)	प्रकारिवा	पृथुवृत्तिः
६. गान्धारस्य अश्वपकाघाते विकृतः, सुतः, अश्वपः	(६)	ग्रीवा	वृत्तवृत्तिः
७. गान्धारस्य अश्वपकाघाते विकृतः, अशुतः अश्वपः	(७)	वायुवा	वृत्तवृत्तिः
८. अश्वपकाघाते विकृतः, पृथुतः	(८)	वन्दोपवा	निवृत्तिः
९. वैश्वे अश्वपकाघाते विकृतः पृथुतः	(९)	वन्दोपवा	पृथुवृत्तिः
१०. अश्वपकाघाते विकृतः वैश्वतः	(१०)	रवावा	पृथुवृत्तिः
११. वैश्वे पृथुप्रकाशघाते विकृतः, निपादः	(११)	तीव्रवा	निवृत्तिः
१२. अश्व काशकीले विकृतः, निपादः	(१२)	वृत्तवृत्तिः	पृथुवृत्तिः
वितताः सप्तः	१२		
सुताः सप्तः	७		
विद्युताः	१९ सप्तः		

अथ वाङ्मादिभेदाः ।

वाङ्मादिभेदभिन्नाष्टविधास्तौ स्वरः कथिताः ।

रागोत्पादनशक्तैर्बद्धं तद्बोधनतोवादी ॥ ६८ ॥

वज्रवस्वरः प्रबोधने भवति राजा च सर्वेषाम् ।

श्रुतयोऽष्टौ द्वादश वा भवन्ति मध्ये बधोः स्वरयोः ॥ ६९ ॥

संवादिनौ तु कथितौ परस्परं तौ निषादगान्धारी ।

रिधयोर्विवादिनौ सप्तयोरिधौ वा विवादिनौ स्थाताम् ॥ ७० ॥

भवति । यः सप्त वज्रधा प्रयुक्तो रागोत्पत्तिनिर्बंधं करोति स वादी स्वर इत्यर्थः । ६८ ।

संवादिसप्तधमाह, श्रुतय इति ।—ययोः स्वरयोः मध्ये अन्तरे द्वादश अष्टौ वा श्रुतयः भवन्ति, तौ परस्परं संवादिनौ कथितौ । अस्यायमर्थः,— यौ स्वरौ ययोः श्रुत्योरेवस्थितौ तयोरेवस्थानश्रुत्योर्मध्ये यदि द्वादश अष्टौ वा श्रुतयस्तिष्ठन्ति तदा तौ स्वरौ अन्वोन्वसंबन्धात् परस्परं संवादिनौ ; तथाहि बहुजः ह्रन्दीबन्धां श्रुतौ तिष्ठति, मध्यमश्च माण्डन्धां श्रुतौ तिष्ठति, अथ ह्रन्दीबन्तोमाण्डन्धोर्मध्ये दयावती, रङ्गनी, रतिका, रौरी, क्रोधा, बज्रिका, प्रसारिणी, प्रीतिषः, इत्यष्टौ श्रुतयो भवन्ति, अतएव बहुजस्य संवादी मध्यमः, एवं द्वादशश्रुतिसंबन्धानात् पञ्चमोऽपि बहुजस्य संवादी । एवं द्वादशश्रुतिसंबन्धानात् ऋषभस्य संवादो धैवतः ; द्वादशश्रुतिसंबन्धानात् गान्धारस्य संवादी निषादः, एवमन्यथापि । विवादिसप्तधमाह, निषादेति ।—निषाद-गान्धारी रिधयोः ऋषभधैवतयोः विवादिनौ सः भवतः ; रिधौ ऋषभधैवतौ वा तयोः निषादगान्धारयोः विवादिनौ स्थाताम् । निषादगान्धाराबन्धोर्वा सर्वेषां स्वरानां विवादिनाविव्येकः पञ्चः, निषादगान्धाराऋषभधैवतयोर्विवादिनाविति द्वितीयः, निषादगान्धारी निषादगान्धारयोर्विवादिनाविति च तृतीयः पञ्चः । एवमथ पञ्चपर्यं श्रेयम् । परस्परवादित्वसंवादित्वश्रुत्यानामेवानुवादित्वमिति अनुवादिसप्तधं न पृथगुक्तम् । ६९ । ७० ।

तथा च रत्नाकारः ।

“चतुर्विधः स्वरौघादी संवादी च विवाह्यपि ।
 अनुवादी च वादी तु प्रयोगे नञ्जस्रः ॥ ७१ ॥
 चतयोद्गादघाटी वा नयोऽन्तरगोचराः ।
 मिथः संवादिनौ तौ ह्यो त्रि-गावन्विवादिनौ ॥ ७२ ॥
 रि-धयोरेव वा स्यान्नां तौ तयोर्वा रि-धावपि ।
 शेषाणामनुवादित्वं स्वराणामुपजायते ॥ ७३ ॥”
 वादी राजा स्वरस्य संवादी स्यादमात्मवत् ।
 यत्तुर्विवादी तस्य स्यादनुवादी तु भ्रत्यवत् ॥ ७४ ॥

[इति वाद्यादिशेदाः ।

चतुर्विध इति । यथाहि लोके राज्यस्य व्यवस्थापनात् कश्चित् राजेत्यु-
 च्यते, तत्तुसाहचर्यादिपदो मन्वीत्युच्यते, अन्ये च ह्यपचामरादिहस्ता राजशब्दं
 प्रतिपादयन्तो राजानुचरा इत्युच्यन्ते, तथा सङ्गीते राग-राज्यसंस्थापनाद-
 वादो राजेव, एवं रागात्मभूतं वादिनमपकुर्वन् संवादी मन्वीव, उभयोरनु-
 यायित्वात् सङ्घोतकर्महेतुत्वाच्च अनुवादिनो राजानुचरा इवेति रत्नाकारो-
 द्रुतसङ्घोतकचतुष्टयस्थानेः । रागप्रतिपादकत्वं वादित्वं, वाद्यनुसारित्वं संवादित्वं,
 वादिसंवाद्यनुसारित्वमनुवादित्वं, रागधर्म्मविनाशित्वञ्च विवादित्वमिदं
 निष्कर्षैः । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ ।

ग्रामलक्ष्यमाह, ग्रामइति ।—मूर्च्छनादेः मूर्च्छनात्तानप्रत्ययतोत्तानम्,
 आश्रयः स्ववचनमभूतः, स्वरसमूहः, ग्रामः स्यात् । मूर्च्छनात्तानजाति-
 जात्यङ्गकात्मकः षड्विधवस्त्रासहितः स्वरसमूहो ग्राम इत्यर्थः । यथाहि
 लोके बाह्यस्त्राव-सीमाविभाग-समाह्वयन-जातिधर्म्म-सदाचार-सुनियमादि-
 परिपाटीषड्विधानां जनानामेकत्र निवासोऽत्र कश्चित् ग्रामो भवति, तथा
 सङ्गीतेऽपि मूर्च्छना-तान-जाति-जात्यङ्ग-हस्तादिवस्त्रासहितानां स्वर-
 ग्रामेकत्रावस्थानेन बहु-वादिग्रामो भवति । सुष्वस्वरसमूहोऽग्राम इति

पञ्च प्रश्नः ।

प्रश्नः स्वरसम्पन्नः स्वान्पूर्वजादेः समाश्रयः ।

तौ द्वौ धरातले तत्र स्नात् बहुजग्राम आदिमः । ७५ ॥

द्वितीयो मध्यमग्रामस्तयोर्बन्धुसंज्ञते । ७६ ॥

बहुजग्रामः पश्चमे सप्ततुल्यं प्रति संज्ञिते ।

सोपान्त्यस्युतिसंज्ञेऽस्मिन् मध्यमग्राम इत्यते । ७७ ॥

संज्ञेयः । ग्रामस्य भेदद्वयमाह, ताविति ।—तौ ग्रामी धरातले मनुजस्यौके द्वौ द्विविधौ । ग्रामस्य चैवियेऽपि गान्धारग्रामस्य केचनदिग्बन्धोन्नायत्तत्वात् धरातले द्वौ ग्रामावित्युक्तं । तत्र तयोर्ग्रामयोर्बन्धे बहुजग्रामः आदिमः प्रश्नान्, स्नात्, उक्तञ्च मतज्ञेयः ;—यथा कुटुम्बिनः कर्त्तव्येकीभूता भवन्ति हि । तथा सरावां सन्धोद्योग्यम इत्यभिधीयते । इति । ७५ ।

द्वितीय इति ।—द्वितीयः मध्यमग्रामः, तयोः बहुजग्राममध्यमग्रामयोर्बन्धुसंज्ञम् उच्यते, पश्चमाश्रयोके इति प्रश्नः । ७६ ।

मृत्युतयादौ बहुजग्रामं जज्ञयति, बहुजेति ।—पश्चमे शरे सप्ततुल्यं प्रति-संज्ञिते इति बहुजग्रामः स्नात् । बन्धोर्वा सरावां बहुजादीनां विद्वत्तत्वेऽपि यदि पश्चमः सञ्ज्ञाने तनुर्धन्तौ आकाशिन्यामविद्वत्तत्वात्वेनावतिष्ठते तदैव बहुजग्राम इत्यर्थः । अथ पश्चमस्याविद्वत्तत्वात्तत्त्वं मध्यमग्रामस्य सप्त-तुल्यं दार्धं, मध्यमग्रामे हि पश्चमः सञ्ज्ञानभूतां तनुर्धन्तौ विहाय तत्समीपस्थां सनीयां तृतीयं प्रतिमधिष्ठाय विद्वतो भवति । मध्यमग्रामस्य सप्ततुल्यमाह, सोपान्त्येति ।—अस्मिन् पश्चमे शरे सप्त उपान्ते भवा उपान्त्या उपान्त्यद्वि-समीपे बन्धमाना इति यावत्, या इति सनीया तृतीया इति; तत्संज्ञे तत्र संज्ञिते इति, मध्यमग्रामः इत्यन्ते कश्चिदेव । पश्चमो यदि सञ्ज्ञानभूतां तनुर्धन्तौ इति विहाय तत्समीपे स्थितान्मन्सुतीयां इति सन्धीपनीमन्सास्य विद्वतो भवति तदैव मध्यमग्राम इत्यर्थः । ७७ ।

पश्चमाश्रान्धेव ग्रामयोर्बन्धुसंज्ञा मुनर्धन्तप्रश्नान्धेव तौ जज्ञयति, यदेति ।—यथा प्रकारान्तरे, बहुजे बहुजग्रामे, धैवताः विज्ञिताः, मध्यमे मध्यम-

यद्वा ध्वजिभ्यः चतुःश्रुतिः बहुल्ये मध्यमे तु चतुःश्रुतिः ॥ ७८ ॥

रि-मयोः श्रुतिभेदकैका गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।

प-श्रुतिं धोनिषादस्तु ध-श्रुतिं स-श्रुतिं त्रितः ॥ ७९ ॥

गान्धारग्राममाश्रयत्तदा तं नारदोमुनिः ।

प्रवर्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥ ८० ॥

ग्रामे तु धैवतः चतुःश्रुतिः । तथाहि, मध्यमग्रामे यदा पञ्चमः स्वचतुर्धंश्रुति-
विधाय सप्ततोर्यश्रुती तिष्ठति, तदा धैवतः स्वाधिकाराश्रयवहितां पञ्चम-
परिव्यक्तां पञ्चमस्य चतुर्धंश्रुतिं गृहीत्वा स्वयं चतुःश्रुतिर्भवतीति । ७८ ।

गान्धारग्रामं श्रुत्यति, रि-मयोरिति ।—चेद् यदि, गान्धारः स्वरः,
रि-मयोः ऋषभमध्यमयोः, एकैकां श्रुतिं ऋषभस्य अन्तिमां मध्यमस्य च
आदिमां श्रुतिमित्यर्थः, समाश्रयेत्, ऋषभमध्यमयोरैकैकश्रुतिग्रहणेन
आत्मनः श्रुतिद्वयेन च गान्धारो यदि चतुःश्रुतिर्भवतीत्यर्थः, तथा, धः धैवतः
प-श्रुतिं पञ्चमस्य अन्तिमां श्रुतिं, निषादस्तु ध-श्रुतिं धैवतस्य अन्तिमां श्रुतिं,
स-श्रुतिं बह्वजस्य च आदिमां श्रुतिं त्रितयेत्, तदा नारदोमुनिः तं तादृश-
श्रुतिव्यवस्थोपरितस्वरसमूहमित्यर्थः, गान्धारग्रामम् आश्रयत् कथितवान् ।
अस्य दिव्यत्व-मतिपादनाद्येमाश्च, प्रवर्तत इति । असौ ग्रामः गान्धारग्रामः,
स्वर्गलोके न तु महीतले, प्रवर्तते प्रचरति । उक्तञ्च नारदेन ;—बह्वज-
मध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स चभ्यो-
योनिभिः ॥ इति । ७९ । ८० ।

ननु कथं सप्तसु स्वरेषु बहुजमध्यमगान्धारग्रामेव ग्रामश्रवणभूमिर्त्वं
नाश्रवणमित्यत आह, बहुजेति । आश्रवणात् प्रथमत्वात्, तथा अमात्या-
धिकत्वात् अमात्यसदृशानां संवादिनाम् आधिक्यात्, बहुजः प्रधानं मुख्यः ।
अमात्याधिक्यस्तु अन्वेषां करारामेकैक एव स्वरः संवादी, बहुजस्य तु द्वौ
मध्यमपञ्चमौ स्वरौ संवादिभाविति । मध्यमस्य ग्रामश्रवणभूमिगतानुकूपं
प्राधान्यमाह, ग्राम इति । मध्यमस्तु अविचोपित्वात् वादवत्त्वे औदवत्त्वे च
आत्मनोऽन्योपाभावात्, ग्रामे पुरःस्वरः प्रधानः, अविचोपित्वरूपप्राधान्येन

षड्जः प्रधानमाद्यन्वाद्मात्वाधिष्णतस्तथा ।
 जामे स्यादविद्योपित्वाद्यन्मसु सुरःसरः ॥ ८१ ॥
 क्रमात् यामजये देवा मद्भविष्णुमहेन्द्रराः ।
 एतत्कुसप्रसूतत्वाग्नात्वारोऽप्यपचीर्दि वि ॥ ८२ ॥
 गीर्वाणकुससन्भूताः षड्ज-गात्वार-मध्यमाः ।
 पञ्चमः पितृवंशोत्थो रि-धाष्टविकुलोद्भवौ ॥ ८३ ॥
 निषादोऽसुरवंशोत्थो ब्राह्मणाः स-म पञ्चमाः ।
 रि-धौ तु क्षत्रियौ ज्ञेयौ वैश्याजाती नि-गौ मतौ ॥ ८४ ॥
 मूद्रावन्तरकाकल्पी क्रमेण कथितौ बुधैः ॥ ८५ ॥
 पद्माभः पिञ्जरः स्वर्णवर्षः कुन्दप्रभोऽक्षितः ।
 पीतः कर्भूर इत्येषां जन्मभूमिमथो ब्रुवे ॥ ८६ ॥
 जन्म शाककुशकौशुशाखाक्षीष्मेतनामसु ।
 द्वीपेषु पुष्करे चैते जाताः षड्जादयः क्रमात् ॥ ८७ ॥

यामव्यपदेशमर्हतीत्यर्थः । यामजये षड्जमध्यमगात्वारूपे, क्रमात् यथा-
 क्रमं ब्रह्मविष्णुमहेन्द्रराः देवाः सन्तीति श्रेयः । एतत्कुसप्रसूतत्वात् एतयोः
 षड्जमध्यमयोः कुले जातत्वात् गात्वारोऽपि दिवि देवलोके अयमीः प्रधानः ।
 एतेषामव्यपरापेक्षया तादृशवैशिष्ट्यादेव यामव्यपदेश इति भावः ॥ ८१-८२ ॥

अन्तरोक्तैः श्लोकैः अराजामव्य-जाति-वर्ष-जन्मभूमि-दर्शकवि-
 देवता-वृन्दो-रसादयो वर्णिताः । तथाहि ;—षड्जस्य देवकुले उत्पत्तिः,
 ब्राह्मणो जातिः, पद्माभोरक्षीवर्षः, जन्म द्वीपे जन्म, वज्रि अक्षिः, अग्निदेवता,
 अमुष्टुप् वृन्दः, बीराद्भुतरौद्रसेवूपयोगिता । अक्षवस्य अक्षिवर्षे उत्पत्तिः,
 क्षत्रियो जातिः, ईषत्पयोतीवर्षः, ब्राह्मणीये जन्म, अक्षिवर्षा, ब्रह्मा
 देवता, त्रायणी वृन्दः, बीराद्भुतरौद्रेण उपयोजितम् । गात्वारस्य देवान्ये
 सन्भूतिः, वैश्याजातिः, सचंबदुष्मचयोतीवर्षः, कुशद्वीपे जन्म, अक्षिः

वर्द्धवेषाः शशाङ्कश्च शङ्गीशान्ताश्च नारदः ।

कवचो रुद्रगुः च वक्त्रादीन्सुहृ-वर्ष-जी ॥ ८८ ॥

वृद्धिस्तथावरकृत्यः शर्मन्वीयनचेकराः ।

चञ्चलायुरिति प्रोक्ताः क्रमात् वक्त्रादिदेवताः ॥ ८९ ॥

क्रमाद्सुहृदुत्पानावली निद्युप् च दृष्टी नतः ।

परुक्तिवृत्तान् च जगतीत्याङ्गत्वात्सि वासि ॥ ९० ॥

स-री वीरेऽङ्गुते रौद्रे शो-बीभन्वे भवानने ।

जावर्षी न-नी तु कवचे शशाङ्कपारयोर्म-वौ ॥ ९१ ॥

[इति पात्रादिकवचनम् ।

शशाङ्कः, सरस्वती देवता, पिद्युप् इत्यः कवचरसे उपयोजितम् ।
मध्यमस्य देवान्मवाये उद्भवः, शास्त्रजोजातिः, कुम्भकुसुमवक्त्रोवर्षः, शो-
बीभे जन्म, शर्विर्विष्णुः शिवोदेवता, दृष्टी इत्यः, शशाङ्कपारयोवप-
योजितम् । परुक्तिवृत्तं उत्पत्तिः, शास्त्रजोजातिः, शब्दोवर्षः, शास्त्रो-
बीभे जन्म, शर्विर्नारदः, विष्णुदेवता, परुक्तिवृत्तः, शशाङ्कपारयोवप-
योजितम् । शैवस्य शर्विष्णुचे उद्भवः, शक्तिजोजातिः, पीवोवर्षः, शैवबीभे
जन्म, शर्विष्णुम्भुवः, शेषेशोदेवता, उष्णिक इत्यः, बीभत्सभवान्कयोवप-
योजितम् । निषादस्य अक्षरवर्षे उत्पत्तिः, वैष्णोजातिः, विचिपीवर्षः,
पुष्करबीभे जन्म, शर्विष्णुम्भुवः, सूर्योदेवता, जगती इत्यः, कवचे उप-
योजितम् । वक्ष्यमाणकवचे अक्षरकाकत्वौ तु मूलजातीनि ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

एष मूर्च्छनां चक्षयति, क्रमादिति । सप्तानां करानां वक्त्रादीनां
क्रमात् परिपाद्या आरोहः अक्षरोहवच्च मूर्च्छना इति उच्यते । आरोहा-
वरोहपरिपाटीविशिष्टाः सप्त करा मूर्च्छना इत्यर्थः । यथाह मतङ्गः—

८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ —वक्ष्यताः शोभाः कल्पिन् कल्पिन् नृपइत्यने
न इत्यने ।

अथ मूर्च्छना ।

कमात् स्वराणां सप्तानामारोहचारोहचच् ।

मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामनये ताः सप्त सप्त च ॥ ८२ ॥

स्वान्तयसमायोगे मूर्च्छनारम्भसम्भवः ॥ ८३ ॥

आरोहचारोहेषु कमेव चरसप्तकम् । मूर्च्छनाद्यन्वयात् हि विद्येयं तद्विषयैः । निम्नो मूर्च्छनाद्यन्वो मूर्च्छा मोहसमुच्चये । मूर्च्छते येन रागो हि मूर्च्छनेत्यभिर्लक्षिता । इति । एतेन श्रुत्पत्तिरपि दर्शिता । संमूर्च्छितो रागतां प्रतिपद्यमानः आरोमूर्च्छनेति कङ्क्रीबदामोदरः ; यदुक्तं,— अरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो- ग्रामसम्भवात् । इति । वाद्यस्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य ग्रहस्य वा कम्पनं सा मूर्च्छनेति भरतः । हनुमन्मते,— वङ्गादिस्वरत षड्भारिस्वरौ- व्याने यत्र आरो विरमति सा मूर्च्छनेति । सा मूर्च्छना इति श्रेयः, ग्रामनये वङ्गमध्यमगान्धारसप्तमे, सप्त सप्त च भवन्तीति श्रेयः । तथा हि, वङ्ग- ग्रामे सप्त मूर्च्छनाः, मध्यमग्रामे सप्त मूर्च्छनाः, गान्धारग्रामे च सप्त मूर्च्छनाः इति । ८२ ।

अथ मूर्च्छनारम्भप्रकारमाह, ज्ञानेति ।—ज्ञाननयसमायोगे मन्त्रमध- तारकपञ्चमनयसंयोगे मूर्च्छनाया आरम्भस्य सम्भवः उपरिष्ठः, मन्त्रादि- ज्ञानलक्षितवङ्गादिभिः प्रथमेकग्रामस्य प्रथमादिमूर्च्छना आरम्भन्ते इत्यर्थः । वङ्गग्रामस्य सप्तानां मूर्च्छनाभारम्भप्रकारमाह, तथेति । यत्र, मध्यम- वङ्गजेन मध्यज्ञानलक्षितेन वङ्गजस्वरेण वङ्गग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना आरम्भे । वङ्गग्रामस्य इयं प्रथमा मूर्च्छना आ वङ्गजात् सप्तमकर- पर्यन्तमारोहक्या, आ निवादात् वङ्गजपर्यन्तमारोहक्या । अन्वयाद्यु- द्वितीयादिसप्तमान्ताः षट्, मूर्च्छना इति श्रेयः, अत्राद्यैः मन्त्रकामस्य वङ्गा-

तत्र मध्यस्थवद् जेन वद् जग्रामस्य मूर्च्छना ।
 प्रथमारभ्यतेऽन्यास्तु निषादाद्यैरवसानैः ॥ ८४ ॥
 मध्यमममारभ्य मध्यमग्राममूर्च्छना ।
 षाद्याऽन्यासादधोऽध्नःस्यस्वरानारभ्य षट् क्रमात् ॥ ८५ ॥
 वद् जेतूत्तरमन्द्राद्या रजनी चोत्तरायता ।
 शुद्धवद् जा मत्सरीकताऽश्वकान्ताभिन्नता ॥ ८६ ॥
 सौवीरी मध्यमग्रामे हरिषान्ता ततोऽपरा ।
 स्यात् कलोपनता शुद्धमध्या मार्गी च पौरवी ।
 हृद्यका सप्तमी प्रोक्ता मूर्च्छनेत्यभिधा इमाः ॥ ८७ ॥

दधः षपञ्जटस्थाने स्थितैरित्यर्थः, निषादाद्यैः मन्द्रनिषादधैवतादिभिः
 मन्द्रवर्धमपर्यन्तैरित्यर्थः, कर्त्तव्याः । ८३ । ८४ ।

मध्यमग्रामस्य मूर्च्छनानामारम्भप्रकारमाह, मध्येति ।—षाद्या मध्यम-
 ग्राममूर्च्छना मध्यमग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना, मध्यमममारभ्य मध्यस्थानस्थितं
 मध्यमस्वरमारभ्यः भवेदिति शेषः । अन्याः द्वितीयादयः षट् मूर्च्छनाः,
 क्रमात् तदधोऽधःस्वरान्, तस्य मध्यस्थानस्थितस्य मध्यमस्य अधोऽधःस्थाः
 षपञ्जटापञ्जटतरदिस्थानस्थिता ये गान्धारधैवाद्यो मन्द्रपञ्चमपर्यन्ताः
 स्वराः, तानारभ्य कार्य्याः । ८५ ।

अन्तरोक्तैश्चिभिः श्लोकैः प्रत्येकग्रामस्थितमूर्च्छनानामान्याचष्ट । तानि
 यथा ;—षड्जग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना उत्तरमन्द्रा, द्वितीया रजनी, तृतीया
 उत्तरायता, चतुर्थी शुद्धवद् जा, पञ्चमी मत्सरीकता, षष्ठी अश्वकान्ता,
 सप्तमी अभिन्नता । मध्यमग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना सौवीरी, द्वितीया
 हरिषान्ता, तृतीया कलोपनता, चतुर्थी शुद्धमध्या, पञ्चमी मार्गी, षष्ठी
 पौरवी, सप्तमी हृद्यका । गान्धारग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना मन्दा, द्वितीया
 विद्याका, तृतीया सुमुखी, चतुर्थी विचित्रा, पञ्चमी रोहिणी, षष्ठी सुखा,
 सप्तमी आचापा चेति ग्रामचतस्रः साकचेन एकविंशतिमूर्च्छनाः । मवा-

मन्दा विद्याया सुसुखी विधिना रोहिणी सुखा ।
 आखाया चेति गान्धारे यामे स्तुः सप्त मूर्च्छनाः ॥ ८८ ॥
 ताच स्वर्गे प्रयोक्तव्या विशेषादत्र नोदिताः ॥ ८९ ॥
 पृथक् चतुर्विधाः शुद्धाः काकलीकलितास्तथा ।
 सान्तरास्तद्योपेताः षट्पञ्चाशत्तु मूर्च्छनाः ॥ १०० ॥
 यदा निषादसंज्ञं च्युतिद्वन्द्वं समाश्रयेत् ।
 षड्जस्यैव काकलीति तदाऽसौ कथ्यते बुधैः ॥ १०१ ॥

नन्दे कलिता, मध्यमा, चित्रा, रोहिणी, मत्स्यजा, सौवीरी, षड्जमध्या
 चेति षड्जयामस्य मूर्च्छनाः । पञ्चमा, मत्स्यरी, मृदुमध्या, शुद्धा, अन्ता,
 कलावती, तीव्रा चेति मध्यमयामस्य मूर्च्छनाः । रौद्री, वाङ्गी, वैष्णवी,
 खेदरी, सुरा, नादावली, विद्याया चेति गान्धारयामस्य मूर्च्छनाः । ८९ ।
 ९० । ९१ ।

ताचेति ।—ताः गान्धारयामोक्ता मूर्च्छनाः स्वर्गे प्रयोक्तव्याः, गान्धार-
 यामस्य स्वर्गे प्रचारादित्यर्थः, अप्य अन्ये विशेषात् विकारेण न उदिताः
 कथिताः, अनपेक्षितत्वात् न विकारेण लिखिता इत्यर्थः । ८९ ।

षड्जमध्यमयामस्त्रानां चतुर्दशानां मूर्च्छनानां चातुर्विधमाह, पृथ-
 मिति ।—यामद्वयस्यचतुर्दशमूर्च्छनाः, पृथक् प्रत्येकं, शुद्धाः, काकली-
 कलिताः काकलीसहिताः, सान्तराः अन्तरसहिताः, तथा तद्योपेताः
 काकल्यन्तरसहिताः, अतश्च षट्पञ्चाशत्संख्यकाः भवन्ति । १०० ।

काकलीकलितामाह, यदेति ।—निषादसंज्ञः अत्र यदा, षड्जस्यैव
 गान्धारेतिभावः, च्युतिद्वन्द्वं च्युतिद्वयं समाश्रयेत् गृह्णाति, तदा असौ काकली
 इति बुधैः कथ्यते । निषादो यदि षड्जस्य द्वितीयचतुर्विधं वाच्येन
 च्युतिद्वयेन आत्मनश्च च्युतिद्वयेन चतुःच्युतिर्भवति तदा काकलीत्यर्थः ।
 निषादस्यैव काकलीति गान्धारेण । १०१ ।

यदान्प्रयति गान्धारो मध्यमस्य ऋतिद्वयम् ।

तदासावन्तरः प्रोक्तो मुनिभिर्ऋतुसन्धिवत् ॥ १०२ ॥

मूर्च्छनायां यावतिथौ भवेतां षड्ज-मध्यमौ ।

ग्रामयोस्तावतिथेऽत्र मूर्च्छना सा प्रकीर्तिता ॥ १०३ ॥

अन्तरराज्यामहा, यदेति ।—गान्धारो यदा मध्यमस्य ऋतिद्वयं आश्रयति ऋणाति, तदा अस्मिन् ऋतुसन्धिवत् ऋतुसन्धिरिव, मुनिभिः अन्तरः प्रोक्तः । गान्धारो यदि मध्यमस्य ऋतिद्वयेन आत्मनश्च ऋतिद्वयेन चतुःऋतिर्जायते तदा अन्तर इत्यर्थः । ऋतुसन्धिवदिति, यथा एकस्य ऋतोरन्धभागेन तत्पर-वर्तिनः ऋतोरान्धभागेन च एकः ऋतुसन्धिर्भवति, तथा अन्तरराज्येऽपि गान्धारस्य ऋतिद्वयेन मध्यमस्य आद्येन ऋतिद्वयेन च भवतीति । अन्तर-राज्यं गान्धारस्यैव नान्यस्य अन्तरम् । १०२ ।

मूर्च्छनायामिति ।—ग्रामयोः षड्जग्राममध्यमग्रामयोः, यस्यां मूर्च्छनायां यावतिथौ यावतां पूरञ्जीयावतिथः, यावत्संस्थापूरञ्जानित्यर्थः, षड्जमध्यमौ अत्रौ भवेतां सा मूर्च्छनापि तावतिथी तावतां पूरञ्जी, तावत्संस्था-पूरञ्जीत्यर्थः, षड्जगणपूगसङ्घातोऽस्तिषट् ततोपचेति पूरञ्जे तिषट्प्रत्ययः । तथाच यदि षड्जग्रामस्य मूर्च्छनासु षड्जअन्तरः प्रथमः ज्ञातुं तदा मूर्च्छनापि प्रथमा भवेत्, यदि षड्जअन्तरो द्वितीयस्तदा मूर्च्छनापि द्वितीया स्यात्, एवं तृतीयादा मूर्च्छनाः । इत्थं मध्यमग्रामस्य मूर्च्छनासु यदि मध्यमः अन्तरः प्रथमः स्यात् तदा मूर्च्छनापि प्रथमा भवेत्, एवं द्वितीया-दयो मूर्च्छनाः । परिमाणवाचिनोवत्त्वन्तात् यावच्छब्दात् तावच्छब्दाच्च पूरञ्जार्थे तिषट्प्रत्ययेन यावतिथतावतिथशब्दौ निव्यञ्जी । १०३ ।

प्रथमेति ।—एकैका मूर्च्छना षट्पञ्चाशत्संख्यानानां मूर्च्छनानां प्रत्येक-मित्यर्थः, प्रथमादिस्वरारम्भात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षड्-सप्तम-अस्वरारम्भाद्धेतोः सप्तधा सप्तप्रकारा भवेत् । तासु मूर्च्छनासु अन्धकारान्ताच्च अन्धकारपर्यन्तम् उच्चार्य, ज्ञानात् अन्धभेदज्ञानानुसारेण, पूर्णान् पुनरपि

प्रथमादिस्वरारम्भादेकैका सप्तधा भवेत् ।

तासुञ्चावर्णान्यस्वरान्मान् पूर्वोत्पन्नारयेत् क्रमात् ॥ १०४ ॥

ते क्रमाः कथितास्तेषां संख्या नेनाङ्गरामतः ॥ १०५ ॥

पूर्वस्वरान् उच्चारयेत् : द्वितीयादिस्वरारम्भे क्रमेण एकैकस्य स्वरस्य न्यूनत्वेऽपि पुनरपि पूर्वपूर्वस्वरौच्चारणेन तत्पूरकात् सप्तस्वरत्वं न याच-
न्यते । १०४ ।

साकस्येन मूर्च्छनाभेदानाच्च, तद्वति ।—ते पूर्वोक्ताः क्रमाः स्वरभेद-
क्रमानुसारेण मूर्च्छनाभेदाद्व्यर्थः । तेषां मूर्च्छनाभेदानां नेनाङ्गरामतः
(१६३) षड्जस्य वामा गतिरतः (३६२) संख्या भवति । तथाहि षड्जग्रामे
सप्त मूर्च्छनाः, मध्यमग्रामे च सप्त मूर्च्छनाः इति षतुर्दश मूर्च्छनाः, तासुर्दश
पुनरपि प्रत्येकं शुद्धत्वेन, काकलीसहितत्वेन, सान्तरत्वेन, काकल्यन्तरो-
पेतत्वेन च मिश्रित्वा षट्पञ्चाशत्संख्या भवन्ति । तासां षट्पञ्चाशन्मूर्च्छ-
नानाम् एकैकस्य पुनरपि प्रथमादिस्वरारम्भात् सप्तविधत्वात् षट्पञ्चाश-
न्मूर्च्छनाः सप्तगुणा भवन्तीति मूर्च्छनाभेदाः (५६ × ७ = ३९२) द्वावव्य-
धिकशतत्रयसंख्या भवन्ति । १०५ ।

शुद्धतानान् कथयति, यदेति ।—यदा तु शुद्धाः मूर्च्छनाः बाहुवाः षड्भिः
स्वरैश्चारिताः, श्लोड्वितीकृताः षड्भिः स्वरैश्चारिताश्च भवन्ति, तदा तु
शुद्धतानाः स्युर्भवेयुः, षट्शरीकृताः षड्शरीकृताश्च मूर्च्छनाः शुद्धतानव्यप-
देशभाजोभवन्तीत्यर्थः । शुद्धयज्ञं कूटतानव्यपदेशार्थम् । अथ षड्-
जग्राः षड्जग्रामस्थाः सप्त मूर्च्छनाः, यदा क्रमात्, स-रि-प-सप्तमैः षड्जर्वभ-
षण्मसप्तमैः स्वरैः हीनाः भवेयुस्तदाः बाहुवास्ताः अष्टाविंशतिः परि-
कीर्णिताः । तथाहि, षड्जग्रामस्थाः सप्त मूर्च्छनाः यदा षड्जेन हीनास्तदा
सप्त तानाः, यदा ऋषभेन हीनास्तदा सप्त तानाः, यदा पद्ममेन हीनास्तदा
सप्त तानाः, यदा सप्तमस्वरैश्च निवादेन हीनास्तदा सप्त तानाः, एवं मिश्रित्वाः
अष्टाविंशतिर्संख्या भवन्ति । एवं मध्यमग्रामे यदा तु सप्त मूर्च्छनाः क्रमात्
स-रि-ग्रीष्मिताः षड्जर्वभान्स्वरैश्च हीनाः भवन्ति तदा बाहुवास्ताः

यदा तु मूर्च्छनाः शुद्धाः षड्वैद्वितीकताः ।

तदा तु शुद्धतानाः स्याः मूर्च्छनाश्चाम षड्जगाः ॥ १०६ ॥

सप्त क्रमाद्यदा हीनाः स्वरैः स-रि-प-सप्तमैः ।

तदाऽष्टाविंशतिस्तानाः षड्वाः परिकीर्त्तिताः ॥ १०७ ॥

यदा तु मध्यमग्रामे मूर्च्छनाः स-रि-गोन्मिताः ।

सप्त क्रमाद्यदा तानाः स्रष्टदा त्वेकविंशतिः ।

एवमेकोनपञ्चाशन्मिताः षड्वा मताः ॥ १०८ ॥

एकविंशतिः स्युः । तथाहि, मध्यमग्रामस्थाः सप्त मूर्च्छना यदा षड्जगेन हीनास्तदा सप्त तानाः, यदा ऋषभेण हीनास्तदा सप्त तानाः, यदा गान्धारेण हीनास्तदा सप्त तानाः, एवं मितिताः एकविंशतिः षड्वास्तानाः पुनरपि पूर्वोक्तैरष्टाविंशतिसंख्यकैः सप्त मितिताः साकल्येन एकोनपञ्चाशन्मताः । १०६ । १०७ । १०८ ।

षड्वास्तानात् निरूप्य षोड्वास्तानान् विभजते, स-पाभ्यामित्यादि ।— षड्जग्रामे सप्त मूर्च्छना इत्यनुषङ्गः, स-पाभ्यां षड्जपञ्चमाभ्यां, तथा विन्दु-तिभ्यां गान्धारनिषादाभ्यामित्यर्थः, तथा रि-पाभ्यां ऋषभपञ्चमाभ्यां वर्जिताः यदा भवन्तीति शेषः, तदा एकविंशतिसंख्यकाः पृथक् षोड्वास्ताना-भवन्ति । तथाहि, षड्जग्राममूर्च्छना यदा षड्जपञ्चमाभ्यां हीनास्तदा सप्त षोड्वास्तानाः, यदा गान्धारनिषादाभ्यां हीनास्तदा सप्त षोड्वास्तानाः, यदा ऋषभधैवताभ्यां हीनास्तदा सप्त षोड्वास्ताना इति मितिताः एक-विंशतिरौड्वास्तानाः । एवं मध्यमग्राममूर्च्छना यदा विन्दुतिभ्यां ऋषभ-धैवताभ्यामित्यर्थः, तथा विन्दुतिभ्यां गान्धारनिषादाभ्यामित्यर्थः, हीना भवन्ति, तदा षोड्वास्तानाश्चतुर्दश समीरिताः कश्चिताः । तथाहि, मध्यमग्राम-मूर्च्छना यदा ऋषभधैवताभ्यां हीनास्तदा सप्त षोड्वास्तानाः, यदा गान्धार-निषादाभ्यां हीनास्तदा सप्त षोड्वास्ताना इति मितिताश्चतुर्दशसंख्यका-भवन्ति । पूर्वं एकविंशतिरौड्वास्तानाः कश्चिताः, पुनरपि चतुर्दश दर्शिताः

स-पाठ्या द्विच्युतिभ्याश्च रि-पाठ्या सप्त वर्जिताः ।

वङ्जग्रामे षडक् ताना एकविंशतिरौडवाः ॥ १०८ ॥

निच्युतिभ्यां द्विच्युतिभ्यां मध्यमग्रामच्छर्चनाः ।

यदा हीनासदा तानाचतुर्दश समीरिताः ॥ ११० ॥

औडवा मिलिताः पञ्चविंशद्ग्रामद्वये स्थिताः ।

सर्वे चतुरश्रीतिः सप्तभिर्लिताः षाड्वौडवाः ॥ १११ ॥

[इति पुद्गतानामवेषः ।

कूटतानाः ।

असम्पूर्णाश्च सम्पूर्णा व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः ।

मूर्च्छनाः कूटतानाः स्युरितिशास्त्रविनिर्णयः ॥ ११२ ॥

पूर्णाःपूर्णादिसङ्ख्याश्च पुनश्चापसारणाः ।

मूर्च्छनाः कूटतानाः स्युसोषा संख्याःभिधीयते ॥ ११३ ॥

इति मिथित्वा साकल्येन पञ्चविंशत् औडवास्तानाः । पूर्वम् एकोनपञ्चाशत् षाड्वौडवानां निरूपिताः, अधुनाः च पञ्चविंशत् औडवास्तानाः कथिताः, एवं षाड्वौडवभेदेन सर्वे तानाः (४८ + १५ = ६३) चतुरश्रीतिसंख्याका-भवंति । १०८ । ११० । १११ ।

पुद्गतानानुक्ता कूटतानान् निरूपयति, असम्पूर्णा इति ।—असम्पूर्णाः सम्पूर्णाश्च यावद्योमूर्च्छनास्ताः व्युत्क्रमेण पूर्वोक्तक्रमवैपरीत्येन उच्चारिताः मोताः स्वराः यासु ताः, तथाविधाः स्यः, कूटतानाः स्युर्भवेयुः । इति शास्त्र-विनिर्णयः सकृत्तशास्त्रज्ञानामिदं मतमिच्छथेः । ११२ ।

पूर्वोक्तिः ।—पूर्णा या मूर्च्छनाः, अपूर्णरूपाश्च या मूर्च्छनाः, तथा पुनश्चाप-सारणाः 'वासुदेवार्थान्यस्वरास्तान् पूर्वानुच्चारयेत् क्रमात्,' इत्युक्तदिशा पुनश्चापरितस्वररूपा या मूर्च्छनाः, तथा पूर्वापूर्वाद्यनयनरूपाश्च य मूर्च्छनाः, ताः सर्वाः कूटतानाः स्युः । तेषां पूर्वापूर्वादिभेदमिहास्मिन्नर्थः संख्या अभिधीयते वक्ष्यमाणोपैरिति शेषः । ११३ ।

पूर्णाः पञ्च सप्तसाधि चत्वारिंशद्व्युत्तानि च ।

एकैकस्यां मूर्च्छनायां कूटतानाः सप्त क्रमैः ॥ ११४ ॥

षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनाः स्युः पूर्णाः कूटास्तु बोधिताः ।

सप्तदशं सप्तसाधि इत्यधीतिर्ह्येते श्रुते तथा ।

चत्वारिंशच्च संख्याताः, अथाऽपूर्णां प्रचक्षते ॥ ११५ ॥

प्रतिमूर्च्छनं पूर्णकूटतानसंख्यामाह, पूर्णा इति ।—एकैकस्यां मूर्च्छनायां प्रतिमूर्च्छनमित्यर्थः, क्रमैः सप्त, प्रतिमूर्च्छनं प्रकारे क्रियमाणे सप्त क्रमा-
भवन्तीति सप्तभिः क्रमैः सप्त, पूर्णाः कूटतानाः, $(१ \times २ \times ३ \times ४ \times ५ \times ६ \times ७ = ५०४०)$ चत्वारिंशद्व्युत्तानि पञ्च सप्तसाधि (५०४०) स्युः । मतकूटताना-
दयस्तु सप्त क्रमान् विहाय $(५०४० - ७ = ५०३३)$ अश्लिष्टदधिकानि पञ्च-
सप्तसाध्याः । ११४ ।

षट्पञ्चाशदित्यादिश्लोकेन सर्वासां मूर्च्छनानां २८२२० संख्यकान्
पूर्णकूटतानान् कथितवान् । यथा;—पूर्वश्लोके प्रतिमूर्च्छनं ५०४० पूर्णकूट-
तानाः कथिताः । अतएव यदि एकैकस्यां मूर्च्छनायां ५०४० पूर्णकूटतानाः
भवन्ति, तदा (५६) षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनासु (१) (५०४०×५६) षट्पञ्चाशता
व्युत्तानि चत्वारिंशदधिकानि पञ्च सप्तसाधि, $(५०४० \times ५६ =$
 $२८२२०)$ सप्तदशं इत्यधीतिः सप्तसाधि, इति श्रुते, चत्वारिंशच्च पूर्णकूटताना-
निष्पद्यन्ते । ११५ ।

अपूर्णां कूटतानान् निरूपयति, एकैकैत्यादि ।—एकैकान्यान्यविरहात्
ग्रामद्वये पूर्णां मूर्च्छनानां एकैकान्यस्यरापकर्षादित्यर्थः; षट् स्यरादयः
षट् भेदा भवन्ति । आदिशब्दात् पञ्चस्यर-चतुःस्यर-त्रिस्यर-द्विस्यरैकस्यराः ।
तथाहि, अन्यस्यरापकर्षेण षट्स्यराः, अन्यस्यरद्वयापकर्षेण पञ्चस्यराः,
अन्यस्यरत्रयापकर्षेण चतुःस्यरा, अन्यस्यरचतुष्टयापकर्षेण त्रिस्यराः,

(१) पानहस्ताचतुर्दश मूर्च्छनाः शुद्धत्वेन, काकलीवह्नित्वेन, शान्तरत्वेन,
शाकस्यनारोपेत्तत्वेन च षट्पञ्चाशद्व्युत्तानाः भवन्तीति प्राप्तेर्लक्ष्यम् ।

एवैवान्मान्परिच्छेदाः षट् षट्सारादयः ।

एकसरोऽत्र निर्भेदोऽप्युक्तो नष्टादिष्विहये ॥ ११६ ॥

क्रमाच्च श्रुतान्तत्वेऽप्युक्तासोऽप्युपयोगिनः ॥ ११७ ॥

स्युः बाह्वानां विंशत्या सप्त सप्तशतानि च ।

श्रीह्वानान्तु विंशत्या सप्तशतं घतसुच्यते ॥ ११८ ॥

अन्त्यस्रपञ्चकापकर्षेण विसराः, अन्त्यषट्सरापकर्षेण च एकसरा इति । एकस्रः अथ निर्भेदोभेदरहितः, तथापि नष्टादिसिद्धये सख्यमेवैव सख्यमात्र-
नष्टोद्दिष्टपरिच्छानार्थं, उक्तः कथितः, अन्यथा एकसरायां प्रकाराभावेन
भेदराहिचात् तदुपादानमत्र निरर्थकं स्यात् । ११६ ।

क्रमाच्चैत्यादि ।—क्रमाच्च तेषु श्रुतान्तेषु उपयोगिनो नितरामावश्यकताः,
अतएव श्रुतान्तत्वे उक्ताः कथिताः, क्रमायां श्रुतान्तत्वाभावेऽपि क्रमसंख्या-
न्तरे स्थाप्यः इत्युक्तदिशा क्रमैर्विना श्रुतानानां परिच्छानं न सम्भवतीति
तेषां श्रुतान्तत्वे उपादानं हतम् । ११७ ।

स्युः बाह्वानामित्यादिस्त्रीषुः षट्सारादीनां श्रुतानानां संख्यानामा-
न्याचष्ट । तथाहि, षट्सरायां (बाह्वानां) प्रकारे हते ($१ \times २ \times ३ \times ४ \times ५ \times ६ = ७२०$) विंशत्या सप्तशतानि सप्तशतानि भेदा भवन्ति । पञ्च-
सरायां (श्रीह्वानां) प्रकारे हते ($१ \times २ \times ३ \times ४ \times ५ = १२०$) विंशत्या
सप्तशतं हतं भेदा भवन्ति । चतुःसरायां श्रुतानां प्रकारे हते ($१ \times २ \times ३ \times ४ = २४$) चतुर्विंशतिभेदा भवन्ति । तिसरायां प्रकारे हते
($१ \times २ \times ३ = ६$) षट् भेदा भवन्ति । द्विसरायां प्रकारे ($१ \times २ = २$)
द्वौ भेदो भवतः । एकस्रप्रकारे एकएव भेदः । तत्र षट्स्रः बाह्व-
इत्युच्यते, पञ्चस्रः श्रीह्वः, चतुःस्रः सारान्तरः, तिस्रः सामिकः,
द्विसरोऽधिकः, एकस्रश्च आर्थिक इत्युच्यते । यदुक्तं नारदेन,
एकस्रमयोगेहि आर्थिकश्चभिधीयते । अधिकोद्विसरोऽप्येकस्रश्चैव

चतुःस्वराणां ऋटानां चतुर्विधतिरीरिताः ।

त्रिस्वराः षट् द्विस्वरौ द्वौ एक एकस्वरोमतः ॥ १११ ॥

आर्च्चिकोगाधिकश्चैव सामिकोऽयं स्वरान्तरः ।

एकस्वरादिदानानां चतुर्विधमभिधा क्रमाः ॥ ११० ॥

उक्ताः शुद्धादिभेदेन नि-ग-युक्ताचतुर्विधाः ।

तयोरेकैकहीनासौ द्वेधा मूलकमामताः ॥ १११ ॥

सामिकः । चतुःस्वरप्रयोगो हि स्वरान्तरक उच्यते । शौडवः पञ्चभिश्चैव बाहुवः षट् स्वरौ भवेत् । सम्पूर्णः सप्तभिश्चैव विधेयोगीतशोक्तृभिः ॥ इति । ११८ । ११९ । १२० ।

एवं बाहुवादीनां ऋटानानां क्रमैः सह भेदसंख्यामुक्त्वा बाहुवक्रम-संख्यार्थमाह, उक्ता इति ।—नि-ग-युक्ता निषादगान्धारयुक्ताः, बाहुवाः क्रमा इति शेषः, शुद्धादिभेदेन चतुर्विधाः उक्ताः । तयोर्निषादगान्धारयो-रिति शेषः, एकैकहीनाः निषादेन गान्धारेण वा हीनाः सन्तः, मूलकमा-द्वेधा मताः । तथाहि, ग्रामद्वयस्याश्चतुर्बन्ध मूर्च्छना यदा अन्तिमस्वराय-कर्षणं बाहुवाः क्रमा भवन्ति तदा ते क्रमा निषादगान्धारयुक्ताः सन्तः शुद्धत्वेन काकशीकषितत्वेन सान्तरत्वेन तद्द्वयोपेतत्वेन च चतुर्विधा भवन्ति । यथा, निषादगान्धारयुक्ताः शुद्धाः, निषादगान्धारयुक्ताः काकशीकषिताः, निषादगान्धारयुक्ताः सान्तराः, निषादगान्धारयुक्ताः काकष्यन्तरोपेताचेति । तयोर्निषादगान्धारयोर्मध्ये निषादेन गान्धारेण वा हीनाचेत् तदा द्विविधाः । यथा, निषादहीनौ शुद्धौ, निषादहीनौ सान्तरौ, गान्धारहीनौ शुद्धौ, गान्धारहीनौ काकशीकषितौ चेति । १२१ ।

बहुजाद्याभ्यादि ।—ग्रामद्वयस्याश्चतुर्बन्धमूर्च्छनासु मध्ये बहुजादौ द्वौ बाहुवौ क्रमौ, तथा मध्यमादौ द्वौ बाहुवौ क्रमौ, इति चत्वारः बाहुवाः क्रमाः, प्रत्येकं विधा विधा स्युः । यथा, बहुजादौ द्वौ भेदौ निषादहीनत्वाद् शुद्धौ सान्तरौ चेति विविधौ, एवं मध्यमादौ द्वौ भेदौ गान्धारहीनत्वाद्

षट् जाद्वौ मध्यमाद्वौ च चत्वारः स्युर्विधा द्विधा ।
 चतुर्विधे दशोत्पटाचत्वारिंशदमी क्रमाः ॥ १२२ ॥
 सविंशतिः सप्तशती प्रागुक्ता गुणिताः क्रमैः ।
 चतुर्विंशत्यष्टाविंशति पञ्चशतानि च ।
 इति षाड्वसंख्या स्यादथ पञ्चसरान् भूवे ॥ १२३ ॥

शुद्धौ काकलीसहितौ चेति द्विविधौ । एवं चतुर्णां प्रत्येकं द्वैविध्यात्
 (४ × २ = ८) अष्टौ वाङ्वाः क्रमा भवन्ति । चतुर्दशसु मध्ये अन्ये
 च अष्टादशसु चतुर्दश, शुद्धाः सान्तराः काकलीसहिताः काकल्यन्त-
 रोपेताचेति चतुर्विधाः । एवं दशानां प्रत्येकं चातुर्विध्यात् (१० × ४ = ४०)
 चत्वारिंशत्संख्यकाः वाङ्वाः क्रमा भवन्ति । प्रथमसु अष्टविधा उक्ताः,
 अतो मित्वा (४० + ८ = ४८) अष्टाचत्वारिंशदमी वाङ्वाः क्रमा भवन्ति ।
 वाङ्वस्य क्रमस्य प्रकारे क्रियमाणे प्रतिक्रमं विंशत्युत्तराणि सप्तशतानि
 भेदा भवन्तीति प्रागेव दर्शितं, अतएव ते (७२०) भेदाः (४८) अष्टाचत्वारिं-
 शता क्रमैः सह गुणिताः सन्तः साकल्येन (७२० × ४८ = ३४५६०) चतुर्विं-
 शत् सदृशाणि षष्ट्यधिकानि पञ्चशतानि भवन्ति । इति क्रमैः सहिताः
 वाङ्वकुटतानभेदाः । १२२ । १२३ ।

एवं वाङ्वक्रमसंख्यामभिधाय षोडशक्रमसंख्यां निरूपयति, गाद्या-
 वित्यादि ।—प्रागुक्ते चतुर्दश मूर्च्छना यदा अन्यकारणयापकर्षेण षोडशाः
 क्रियन्ते, तदा गान्धाराद्यौ द्वौ क्रमभेदौ, धैवताद्यौ द्वौ क्रमभेदौ, निषादाद्यौ द्वौ
 क्रमभेदौ च एवं षट् षोडशाः क्रमाः पूर्ववत् निषादगान्धारयुक्तात् प्रत्येकं
 चतुर्विधाः सन्तः (६ × ४ = २४) चतुर्विंशतिसंख्यका भवन्ति । अन्ये च
 अष्टादशसु अष्टौ क्रमभेदा निषादगान्धारयोरेकैकहीनाः सन्तः द्विधा भवन्ति ;
 एवं अष्टौ क्रमभेदाः द्वैविध्यमापन्नाः (८ × २ = १६) षोडशसंख्यका जायन्ते ।
 प्रथमसु षड्वां क्रमाणां चतुर्विंशतित्वमुक्तम्, अतो मित्वाः पञ्चकारक्रमाः
 (२४ + १६ = ४०) चत्वारिंशत् भवन्ति । षोडशानां प्रकारे क्रियमाणे
 प्रतिमूर्च्छनं १२० भेदाः भवन्तीति प्रागेव कथितम्, अतएव तेषु (१२०) भेदेषु

गाद्यौ धाद्यौ निषादाद्यौ चतुर्भेदाः षड्डीङ्गाः ।

अष्टावन्धे द्विधेत्येवं चत्वारिंशदिमे क्रमाः ॥ १२४ ॥

सविंशतौ शते तैश्च गुणितेऽष्टौ शतानि तु ।

चत्वारि च सहस्राणि संख्याः पञ्चस्वरेष्विति ॥ १२५ ॥

चतुःस्वरेषु न्याद्यौ द्वौ चतुर्धा द्वादश्याऽपरे ।

क्रमा द्विधेति द्वाविंशच्चतुर्विंशतिताडिताः ।

शतानि सप्ताष्टषट्पा स्याञ्चतुःस्वरसम्भितिः ॥ १२६ ॥

(४०) चत्वारिंशता गुणितेषु ($१२० \times ४० = ४८००$) चत्वारि सहस्राणि अष्टौ शतानि च क्रमैः सह षोडशकूटतानभेदा जायन्ते । इति क्रमसंहितानां पञ्चस्वराणां कूटतानानां संख्या ज्ञातव्या । १२४ । १२५ ।

चतुःस्वराणां क्रमाणां संख्यामाह, चतुरित्यादि ।—ग्रामद्वयस्थान्तुर्दश मूर्च्छनाभेदा अन्यस्वरत्रयापकर्षणं यदा चतुःस्वराः क्रियन्ते, तदा निषादाद्यौ द्वौ क्रमभेदौ पूर्ववत् निषादगान्धारयुक्तात् चतुर्धा, एवञ्च ($४ \times २ = ८$) अष्टौ क्रमभेदा जायन्ते । अन्ये च द्वादशक्रमा निषादगान्धारयोरेकैकयुक्तात् द्विधा, एवञ्च ($१२ \times २ = २४$) चतुर्विंशतिः क्रमा भवन्ति । एतच्च अष्टौ भेदा उक्ताः, अतो मिलिताः ($२४ + ८ = ३२$) द्वाविंशत् क्रमभेदाः जायन्ते । चतुःस्वराणां प्रसारं तु चतुर्विंशतिभेदा भवन्तीति प्रागेवोक्तम्, अतो द्वाविंशत्क्रमभेदेषु चतुर्विंशत्या गुणितेषु ($३२ \times २४ = ७६८$) अष्टषष्ट्यधिकानि सप्तशतानि सक्रमचतुःस्वरकूटतानभेदा भवन्ति । १२६ ।

त्रिस्वरक्रमसंख्यामाह, त्रिस्वरेष्वित्यादि ।—ग्रामद्वयस्थितेषु त्रिस्वरेषु चतुर्दशसु क्रमेषु मध्ये मध्यमाद्यौ द्वौ क्रमौ अभेदौ निषादगान्धारहीनत्वाद्भेदरहितौ । अपरे च द्वादश क्रमभेदाः निषादगान्धारयोरेकैकयुक्तात् द्वैविध्यमापन्नाचतुर्विंशतिसंख्या भवन्ति, एवञ्च पूर्वोक्तक्रमद्वयसंहिताः चतुर्विंशतिसंख्या जायन्ते । त्रिस्वराणां प्रसारं षड्भेदा भवन्तीति

विस्वरेषु तु मासौ द्वावभेदौ द्वादशाऽपरे ।

द्विधा षड्विंशतिरिति क्रमासौ षड्भिराचताः ।

षट्पञ्चाशत्तत्र स्युः ;—विस्वरेषु पुनर्द्विधा ॥ १२७ ॥

दि-ग-ध-न्यादयोऽष्टौ स्युः शुद्धाः षडितरे क्रमाः ।

द्वाविंशतिसौ तु चतुषत्वारिंशद्विधाः ॥ १२८ ॥

एकस्वरास्वभेदत्वात्पौलाश्व चतुर्दश ॥ १२९ ॥

पूर्वमुक्तम्, अतश्च षड्भिर्गुणितायां षड्विंशती (२६×६=१५६) षट्-
पञ्चाशदुत्तरं शतं विस्वरकूटतानाः क्रमसंज्ञिता भवन्ति । १२७ ।

विस्वराणां क्रमान् परिगणयति, विस्वरेष्विद्यादि—ग्रामद्वयस्यैषु विस्वरेषु
चतुर्दशसु क्रमेषु मध्ये ऋषभाद्यौ द्वौ क्रमभेदौ, गान्धाराद्यौ द्वौ क्रमभेदौ,
धैवताद्यौ द्वौ क्रमभेदौ, निषादाद्यौ द्वौ क्रमभेदौ च, एवमष्टौ क्रमभेदाः
निषादगान्धारयोरेकैकगुणत्वात् द्विधा, अतः षोडशभेदा जायन्ते । अथ-
विष्टाः षट् क्रमभेदा निषादगान्धारहीनत्वात् शुद्धाः, तेषां सान्तरत्वादि-
भेदो नास्तीत्यर्थः । एवं षोडश षट् च मिलिता द्वाविंशतिसंख्यकाः
विस्वराः क्रमभेदा भवन्ति । विस्वराणां प्रस्तारे प्रतिक्रम भेदद्वयमुक्तम्,
अतश्च ते द्वाविंशतिभेदा द्वाभ्यां गुणिताः सन्तः (२२×२=४४) चतुषत्वा-
रिंशत्संख्यका विस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति । १२८ ।

एकस्वरा इति । एकस्वराणां स्वभेदत्वात् पूर्वोक्तभेदाभावात् मौला
एव मूतोक्ता एव चतुर्दश, भेदान्तराभावात् तेषां संख्याधिक्यं न भवतीत्यर्थः ।
अथ सप्तस्वराः क्रमाः षणक् न दृशिताः, ते च एषं निरूपयिष्यामः,—ग्राम-
द्वये चतुर्दश मूर्च्छना यदा सप्तस्वरक्रमाः क्रियन्ते तदा ते चतुर्दशभेदाः प्रत्येकं
शुद्धादिभेदात् चतुर्द्विधाः सन्तः (१४×४=५६) षट्पञ्चाशत्संख्यका भवन्ति ।
प्रतिमूर्च्छनं प्रस्तारे क्रियमाणे हि सप्त क्रमा भवन्ति । अतएव षट्पञ्चाशत्-
संख्यायां सप्तभिर्गुणितायां (५६×७=३९२) द्वाविंशत्यधिकं शतत्रयं मूर्च्छाः
क्रमा भवन्ति । १२९ ।

पूर्वोक्तकूटतानेषु ये ये पुनरुक्ताः कूटतानां सान्तरं सर्वान् निर्दिशति,
षड्भिरादिद्विधादि ।—षड्भिरादिः शुद्धमध्या हि मध्यमग्रामस्य चतुर्थी मूर्च्छना,

षड्जादेः शुद्धमध्याया भेदकं पञ्चमं विना ।

चतुःस्वरे क्रमद्वन्द्वे ऽष्टाचत्वारिंशदीरिताः ॥ १३० ॥

तानास्त्रिस्वरयोस्त्रेते द्वादश द्विस्वरे द्वयम् ।

एकं एकस्वरस्य त्रिषष्टिरौत्तरमन्द्रकैः ।

पुनरुक्ता मतास्तानैः ;—न्यादिमार्गीक्रमाः पुनः ॥ १३१ ॥

अस्याश्चतुःस्वरं यत्क्रमद्वन्द्वं शुद्धसान्तररूपं क्रमद्वयं तस्मिन्, भेदकं पञ्चमं (१) विना अष्टाचत्वारिंशद्भेदाः पुनरुक्ताः । त्रिस्वरयोरेवं शुद्धसान्तरभेदेन द्वयोः क्रमयोः द्वादशतानाः पुनरुक्ताः । द्विस्वरे तु निषादगान्धारहीनतया एकस्मिन् ग्रामे भेदद्वयं पुनरुक्तं । एकस्वरस्तु एक एव तानः पुनरुक्तः । एवं सर्वैर्मिलित्वा (४८+१२+२+१=६३) त्रिषष्टिसंख्यकाः शुद्धमध्यायाः कूटतानाः उत्तरमन्द्रासम्बन्धिभिः कूटतानैः सार्धं पुनरुक्ता भवन्ति । १३० । १३१ ।

एवं शुद्धमध्यायाः पुनरुक्तान् गणयित्वा मार्गीगतान् पुनरुक्तान् संस्थाति, न्यादीति ।—मार्गी नाम निषादादिका मध्यमग्रामस्य पञ्चमी मूर्च्छना । अस्याः पञ्चस्वरा निषादगान्धारयुक्तात् चत्वारः क्रमा भवन्ति, प्रतिक्रमश्च (१×२×३×४×५=१२०) विंशत्युत्तरं शतं भेदा जायन्ते । अतएव क्रमचतुष्टये (१२०×४=४८०) अशीत्यभ्यधिकशतचतुष्टयं पञ्चस्वरपुनरुक्तभेदाः । अस्याश्चतुःस्वरा अपि निषादगान्धारयुक्तात् चत्वारः क्रमा भवन्ति, प्रतिक्रमश्च (१×२×३×४=२४) चतुर्विंशतिभेदा जायन्ते । अतः क्रमचतुष्टये (२४×४=९६) षष्ट्यवतिसंख्यकाश्चतुःस्वरपुनरुक्तभेदाः । अस्यास्त्रिस्वरान्तु केवलनिषादयुक्तात् क्रमद्वन्द्वमेव भवति, प्रतिक्रमश्च (१×२×३=६) षट् भेदा जायन्ते । अतः क्रमद्वये (६×२=१२) द्वादश त्रिस्वरपुनरुक्तभेदाः ।

(१) पञ्चमस्य भेदज्ञानं वया ;—

उत्तरमन्द्राशुद्धमध्यायबोर्ध्वनवोरभिर्द्वे ऽपि स्वरूपे पञ्चमएवानवोर्ध्वेदशापयो भवति । तथाहि, उत्तरमन्द्रायां पञ्चमसदःश्रुतिः, शुद्धमध्यायान्तु पञ्चमस्त्रिभुक्तिरिक्त्वा नवोर्ध्वे । एवं मानीरजन्वोः, पौरुष्युत्तरावतवोः, कृष्यकाशुद्धपञ्चमबोर्ध्वापि पूर्ववत् सदःश्रुतित्वेन त्रिभुक्तिर्वेद्यं च पञ्चमोर्ध्वेद्यो भवति ।

पञ्चसरा वे चत्वारस्तत्तानानां चतुःशती ।

अशीत्यधिकं चातुःसरे चत्वारिर्भवेत् ॥ १३१ ॥

द्वादश त्रिसरद्वन्द्वे चत्वारो द्विसरद्वये ।

एक एकस्वरज्ञानसोषां पञ्चशती त्रिविधम् ।

त्रिनवत्या हुता ज्ञानैरभिध्या रजनीगतैः ॥ १३२ ॥

धैवतादेस्तु पौरव्याचत्वारः षट्सराः क्रमात् ।

तत्तानानान्तु साशीतिः शताष्टविंशतिर्भताः ॥ १३३ ॥

अस्या द्विसरं केवलनिषाद्युक्तत्वात् क्रमद्वयमेव भवति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 = 2)$ द्वौ भेदौ भवतः । अतः क्रमद्वये $(2 \times 2 = 4)$ चत्वारो द्विसरक्रमभेदाः । एकस्वरस्तु एकस्य तानः पुनरुक्तः । एवं सर्वे मिलात्वा $(8 \times 0 + 2 \times 1 + 2 \times 2 + 1 = 11)$ त्रिनवत्या हुता पञ्चशती मार्गाः कूटतानाः रजनीगतैः कूटतानैः सह पुनरुक्ता भवन्ति । अत्र 'भेदकं पञ्चमं विना' इत्यनुवर्तते, एवं परत्रापि । १३२ । १३३ ।

पौरव्याः पुनरुक्तान् कूटतानान् गच्छयति, धैवतादेरिति ।—धैवतादिः पौरवो मध्यमयामस्य षष्ठी मूर्च्छना । अस्याः षट्सरा निषादगान्धारयुक्तत्वात् चत्वारः क्रमा भवन्ति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 = 120)$ विंशत्युत्तराणि सप्तशतानि भेदा जायन्ते । अतश्च क्रमचतुष्टयस्य $(4 \times 3 \times 2 \times 1 = 24)$ अशीत्यधिकशतशतानि पुनरुक्तभेदा भवन्ति । अस्याः पञ्चसरा निषादगान्धारयुक्तत्वात् चत्वारः क्रमा भवन्ति, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 = 120)$ विंशतिसहितं शतं भेदा जायन्ते । अतएव चतुर्णां क्रमाणां $(4 \times 3 \times 2 \times 1 = 24)$ अशीत्यधिकशतचतुष्टयं भेदा पुनरुक्ताः । अस्याश्चतुःसरो क्रमौ द्वादश केवलनिषाद्युक्तत्वात्, प्रतिक्रमश्च $(2 \times 2 \times 3 \times 4 = 48)$ चतुर्विंशतिभेदा जायन्ते । एवञ्च $(2 \times 2 \times 3 = 12)$ अष्टाचत्वारिंशत् चतुःसरपुनरुक्तसंख्या जायते । एवं त्रिसरावपि केवलनिषाद्युक्तत्वाद् द्वौ क्रमौ भवतः, प्रतिक्रमश्च $(1 \times 2 \times 3 = 6)$ षट् भेदा भवन्ति । अतश्च $(6 \times 2 = 12)$ द्वादशसंख्यका त्रिसरपुनरुक्तभेदाः । त्रिसरावपि केवल-

औद्धानाश्चतुर्थाः प्रागुक्ताः संख्याचतुःस्वरौ ।
 त्रिस्वरौ द्विस्वरावेकस्वरः प्रागुक्तसंख्याकाः ॥ १३५ ॥
 पञ्चविंशतिसंयुक्ता चतुस्त्रिंशच्छती त्रियङ् ।
 तानानां सहशाकाराः स्थाप्तानैरौत्तरायतैः ॥ १३६ ॥
 इत्येकाशीतिसंयुक्तं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
 तानानां पुनश्चतानां पूर्वापूर्वैः सह क्रमैः ॥ १३७ ॥
 अपनीयेत चेदेषां कूटतानमितिर्भवेत् ।
 सप्तत्रयं सप्तदश सहस्राणि शतानि च ।
 नवत्रिंशद्व्युत्तानीति ;—ज्ञानोपायोऽत्र कथ्यते ॥ १३८ ॥

अथ संख्याज्ञानार्थं प्रकारः ।

संख्याज्ञानप्रकारस्तु साम्प्रतं कथयिष्यते ।
 अज्ञानेकादिसप्तान्तान् ऊर्ध्वं लिखेत् क्रमात् ॥ १३९ ॥

निम्नाद्युक्ततया द्वौ क्रमौ, प्रतिक्रमश्च (१ × २ = २) द्वौ भेदौ जायेते । अतश्च
 (२ × २ = ४) चत्वारो द्विस्वरपुनश्चक्रभेदाः । एक एव एकस्वरपुनश्चक्रभेदः ।
 एवं पौरुषाः सर्वे मिलित्वा (२०० + ४० + ४० + १२ + ४ + १ = ३१२५)
 पञ्चविंशत्युत्तराणि चतुस्त्रिंशच्छतानि सदशाकाराः कूटताना उत्तरायत-
 सप्तत्रयिभिः कूटतानैः सह पुनश्चक्राः । एवञ्च सर्वे पुनश्चक्राः कूटतानाः
 मिलिताः सन्तः (६३ + ५८३ + ३४२५ ४०८१) एकाशीतिसंयुक्तसहस्र-
 चतुष्टयसंख्या भवन्ति । पूर्वापूर्वक्रमसहितपुनश्चक्रकूटतानापनयने तु
 सप्तत्रयं सप्तदशसहस्राणि त्रिंशदुत्तराणि नवशतानि च निष्कृताः कूट-
 तानाः ॥ १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ ।

अथ संक्षेपेन कूटतानसंख्यापरिज्ञानार्थमुपायमाह, अज्ञानित्यादि ।
 एकादिसप्तान्तान् अज्ञानं, क्रमात् यथाक्रमम् ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं लिखेत् । तेषु
 ऊर्ध्वोर्ध्वक्रमेण लिखितेषु एकादिसप्तान्तेषु अज्ञेषु मध्ये, परे परे ऊर्ध्वोर्ध्वं
 ऊर्ध्वोर्ध्वं अज्ञे, पूर्वोर्ध्वं पूर्वोर्ध्वं अधःस्त्रेण अधःस्त्रेण अज्ञेन, इति मुञ्चिते सति,

क्रमपुनर्वक्तृकृतानविवरणम् ।

<p>पुनर्वक्त्राणां—</p> <p>॥ चतुःस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ४८</p> <p>॥ त्रिस्वरपुनर्वक्तृसंख्या १२</p> <p>॥ द्विस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ... २</p> <p>॥ एकस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ... १</p> <p>मिश्रिताः ... ६३</p>	<p>उत्तरावताः कृतानिः षड् पुनर्वक्त्राः ।</p>	<p>पौरवाः—</p> <p>॥ चतुःस्वरपुनर्वक्तृसंख्या १८८०</p> <p>॥ पञ्चस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ४८०</p> <p>॥ चतुःस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ४८</p> <p>॥ त्रिस्वरपुनर्वक्तृसंख्या १२</p> <p>॥ द्विस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ... ४</p> <p>॥ एकस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ... १</p> <p>मिश्रिताः ... ६४५</p> <p>सर्वे मिश्रिताः ... ४०८१</p> <p>एवं पुनर्वक्त्राः कृतानाः एकाशीत्यधिकं षड्कणचतुष्टयम् ।</p>	<p>उत्तरावताः कृतानिः षड् पुनर्वक्त्राः ।</p>
<p>माग्याः—</p> <p>॥ पञ्चस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ४८०</p> <p>॥ चतुःस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ८६</p> <p>॥ त्रिस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ... १२</p> <p>॥ द्विस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ... ४</p> <p>॥ एकस्वरपुनर्वक्तृसंख्या ... १</p> <p>मिश्रिताः ... ५८३</p>	<p>उत्तरावताः षड् पुनर्वक्त्राः ।</p>		

पूर्वोपर्यक्रमसंख्या	क्रमपुनर्वक्तृकृतकृतानाः	४८१	५०१	४१२	१२५८२	१२५८२—४१५२=११०२०	४१५२	११०२०	४१५२	११०२०
पूर्वाः ... १८३ १८३३४०
पादवाः ... ४८ १४५६०
श्लोकवाः ... ४० ६००
चतुःस्वराः ... १२ ७६८
त्रिस्वराः ... २६ १५६
द्विस्वराः ... २२ ४४
एकस्वराः ... ११ १४
मिश्रिताः ... ५०१	मिश्रिताः ... १२०५८२	पुनर्वक्त्राः	पूर्वोपर्यक्रमाः	पूर्वोपर्यक्रमकृतकृतानाः	क्रमपुनर्वक्तृकृतकृतानाः	क्रमपुनर्वक्तृकृतकृतानां	क्रमपुनर्वक्तृकृतकृतानां	क्रमपुनर्वक्तृकृतकृतानां	क्रमपुनर्वक्तृकृतकृतानां	क्रमपुनर्वक्तृकृतकृतानां

* एकस्वरचतुष्टयसंख्या अपि षड् क्रमिणादधीतानां पुनर्वक्तृकृतानां सादेकादशैवात्र परिगणिताः ।

इते पूर्वेषु पूर्वेषु तेषु चाऽह्ने परे परे ।

एकस्वरादितानानां संख्या संजायते स्फुटम् ॥ १४० ॥

इति सूटतानप्रकरणम् ।

द्विस्वरं त्रिस्वरं वापि चतुःस्वरमवापि वा ।

कमं कश्चिद्द्विविधस्यादौ पूर्वः पूर्वः परादधः ॥ १४१ ॥

प्रतिमूर्च्छनं, एकस्वरादितानानाम् एकस्वरद्विस्वरत्रिस्वरादीनामिच्छनं, संख्या कमात् यथाकमं संजायते भवति । तथाहि, प्रथमम् एकाङ्गं (१), तदूर्ध्वं द्वाङ्गं (२), तदूर्ध्वं त्र्यङ्गं (३), तदूर्ध्वं चतुर्ङ्गं (४), तदूर्ध्वं पञ्चमाङ्गं (५), तदूर्ध्वं षड्ङ्गं (६), तदूर्ध्वं सप्ताङ्गं (७) स्थापयेत् । ततश्च एकेन द्वाङ्गे इते (१ × २ = २) द्वौ, द्वाभ्यां त्र्यङ्गे इते (२ × ३ = ६) षट्, षड्भिश्चतुर्ङ्गे इते (६ × ४ = २४) चतुर्विंशतिः, चतुर्विंशत्या पञ्चाङ्गे इते (२४ × ५ = १२०) विंशत्यधिकं शतम्, विंशत्यधिकेन शतेन षड्ङ्गे इते (१२० × ६ = ७२०) विंशत्यधिकानि सप्तशतानि, विंशत्यधिकया सप्तशत्या सप्ताङ्गे इते (७२० × ७ = ५०४०) सत्वारिंशदुत्तराणि पञ्चसहस्राणि भवन्तीति । १३६ । १४० ।

अथ श्लोकत्रयेण एकस्वरादिमन्त्राप्रकारं प्रदर्शयति, स यथा,—प्रथमं कश्चित् कमं स्थापयित्वा कमापेक्षया पूर्वंः पूर्वंः स्वरः परात् स्वरात् अधः स्थापनीयः । स पूर्वंः स्वरः उपरिभागे तिष्ठति चेत्, तदा तस्यापि पूर्वं स्थापनीयः, सोऽपि तिष्ठति चेत्, तदा तत्पूर्वंः स्वरः, एवं क्रमेण षड्ज-पर्यन्तं विचारणीयम् । षड्जपर्यन्ता अपि पुरतस्तिष्ठन्ति चेत्, तदा द्वितीये स्वरे पूर्व्ववत् प्रस्तारः कर्तव्यः, एवमन्येष्वपि स्वरेषु । पूर्व्वोक्तनियमेन पूर्वंस्मिन् स्वरे स्थापिते उपरिबर्त्तिनः स्वरास्तिष्ठन्ति चेत्, तदा ते पुरतः स्थापनीयाः, अर्वाग्रैस्तु स्वराः मूलक्रमक्रमेण पृष्ठे स्थापनीया इति । तथाहि, चतुःस्वरे प्रस्तारे कर्त्तव्ये प्रथमं (स, रि, ग, म) इति क्रमं स्थापयित्वा षड्जस्वाधःस्तात् पूर्वं स्वराभावात् स्वरो न स्थाप्यः, ऋषभस्वाधस्तात् तत्पूर्वंः षड्जः स्थाप्यः, उपरिबर्त्तिनी गान्धारमध्यमौ पुरः स्थापनीयौ, अर्वाग्रैश्च ऋषभः पञ्चादेयः, एवं (रि, स, ग, म) इति द्वितीयः क्रमभेदः ।

स्वरः स्थायः ; स चेदग्रे तत्पूर्वस्वरादग्रे भवेत् ॥ १४२ ॥

पुरतोऽपि लिखेद्द्विमान् स्वरानुपरिवर्त्तिनः ।

मूलक्रमः क्रमात् पृष्ठे शेषाः प्रस्तार ईदृशः ॥ १४३ ॥

एवञ्च चतुःखरे प्रस्तारे साकल्येन (१ × २ × ३ × ४ = २४) चतुर्विंशतिभेदाः संजायन्ते (१) । १४१ । १४२ । १४३ ।

पुनरपि सप्ततरेण उपायेन कूटतानानां भेदान् विवक्षुर्नष्टोद्दिष्टपरि-
ज्ञानार्थं खण्डमेव कथयति, नष्टेत्यादि ।—ऊर्ध्वस्थितां प्रथमां पङ्क्तिं सप्त-
कोष्ठिकां लिखित्वा तदधोऽधः क्रमादेकैककोष्ठेन द्वितीयं पङ्क्तिघटकं लिखेत्,
यथा—प्रथमा पङ्क्तिः सप्तकोष्ठिका, तदधः द्वितीया पङ्क्तिः षट्कोष्ठिका,
तदधः तृतीया पङ्क्तिः पञ्चकोष्ठिका, तदधः चतुर्थी पङ्क्तिः चतुर्वोष्ठिका,

(१) चतुःस्वरप्रस्तारे चतुर्विंशतिक्रमभेदा यथा ;—

मध्यमान्ताः षट् भेदाः ।

गान्धारान्ताः षट् भेदाः ।

१। स, रि, ग, म ।	७। स, रि, म, ग ।
२। रि, स, ग, म ।	८। रि, स, म, ग ।
३। स, ग, रि, म ।	९। स, म, रि, ग ।
४। ग, स, रि, म ।	१०। म, स, रि, ग ।
५। रि, ग, स, म ।	११। रि, म, स, ग ।
६। ग, रि, स, म ।	१२। म, रि, स, ग ।

मध्यमान्ताः षट् भेदाः ।

पङ्कजान्ताः षट् भेदाः ।

१३। स, ग, म, रि ।	१९। रि, ग, म, स ।
१४। ग, स, म, रि ।	२०। ग, रि, म, स ।
१५। स, म, ग, रि ।	२१। रि, म, ग, स ।
१६। म, स, ग, रि ।	२२। म, रि, ग, स ।
१७। ग, म, स, रि ।	२३। ग, म, रि, स ।
१८। म, ग, स, रि ।	२४। म, ग, रि, स ।

एवं पञ्चस्वरप्रस्तारे पञ्चमान्ताचतुर्विंशतिः, ततो मध्यमान्ताचतुर्विंशतिः, ततो गान्धारान्ताचतुर्विंशतिः, तत मध्यमान्ताचतुर्विंशतिः, ततः पङ्कजान्ताचतुर्विंशतिः क्रममेव भवन्ति । एतान् षट्स्वरादिषु प्रस्तारो विवक्ष्यन्तीति ।

अथ अष्टमेः ।

नटोद्दिष्टप्रबोधार्थं अष्टमेः परयोच्यते ॥ १४४ ॥

सप्तकोष्ठां लिखेदाद्यां पङ्क्तिमेकैककोष्ठतः ।

हीनन्तु पूर्वपूर्वं स्यात् पङ्क्तिषट्कसधो लिखेत् ।

आद्यपङ्क्तादिकोष्ठे तु लिखेदेकं परेषु षड् ॥ १४५ ॥

तदधः पञ्चमी पङ्क्तिः त्रिकोष्टिका, तदधः षष्ठी पङ्क्तिः द्विकोष्टिका, तदधः सप्तमी पङ्क्तिः एककोष्टिका चेति । तत्र प्रथमपङ्क्तेः प्रथमकोष्ठे १ एकाङ्कं दद्यात्, प्रथमपङ्क्तेरपरेषु कोष्ठेषु ० शून्यं दद्यात् । द्वितीयपङ्क्तेरपि प्रथमकोष्ठे १ एकाङ्कं दद्यात् ; द्वितीयपङ्क्तेरपरेषु द्वितीयादित्यु पञ्चसु कोष्ठेषु यथाक्रमं कोष्ठसंख्या गणितं पूर्वपूर्वाङ्कं लिखेत् यथा—पूर्वाङ्कः १, कोष्ठसंख्या २, अतएव $१ \times २ = २$ द्वितीयपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठाङ्कः, पुनश्च पूर्वाङ्कः २, कोष्ठसंख्या ३, अतएव $२ \times ३ = ६$ द्वितीयपङ्क्तेस्तृतीयकोष्ठाङ्कः । पुनश्च पूर्वाङ्कः ६, कोष्ठसंख्या ४, अतएव $६ \times ४ = २४$ द्वितीयपङ्क्तेः चतुर्थकोष्ठाङ्कः । पुनश्च पूर्वाङ्कः २४, कोष्ठसंख्या ५, अतएव $२४ \times ५ = १२०$ द्वितीयपङ्क्तेः पञ्चमकोष्ठाङ्कः । पुनश्च पूर्वाङ्कः १२०, कोष्ठसंख्या ६, अतएव $१२० \times ६ = ७२०$

१मा । पङ्क्तिः	१	०	०	०	०	०
२या । पङ्क्तिः	१	२	६	२४	१२०	७२०
३या । पङ्क्तिः	४	१२	४८	२४०	१४४०	
४थी । पङ्क्तिः	१८	७२	३६०	२१६०		
५मी । पङ्क्तिः	८६	४८०	२८८०			
६ठी । पङ्क्तिः	६००	३६००				
७मी । पङ्क्तिः	४३२०					

द्वितीयपङ्कावय्वेकमाद्यकोष्ठे लिखेद्बोधः ।

परेषु पूर्वपूर्वाङ्कं कोष्ठसंख्यागुणं न्यसेत् ॥ १४६ ॥

एवमेव लिखेदङ्कमधोऽधः पङ्क्तिकोष्ठके ।

खण्डमेकरयं प्रोक्तो नष्टोद्दिष्टप्रबोधकः ॥ १४७ ॥

वेद्यतानस्वरमितान् दत्त्वा तेष्वेव लोटकान् ।

ब्रह्मकर्म लिखित्वादावुद्दिष्टं तदधोलिखेत् ॥ १४८ ॥

द्वितीयपङ्क्तेः षष्ठकोशाङ्कः । 'अधोऽधः पङ्क्तिकोष्ठके एवमेवमङ्गं लिखेत्,'
अस्यायमर्थः,—द्वितीयपङ्क्तिस्थकोष्ठानामधोऽधः स्थितेषु तृतीयदिपङ्क्तिस्थ-
कोष्ठेषु अधोऽधःक्रमेण कोष्ठसंख्या गुणितं (द्विगुणं, त्रिगुणं, चतुर्गुणम्
एवं क्रमेण) द्वितीयपङ्क्तिस्थकोशाङ्कं लिखेत् । तथाहि द्वितीयपङ्क्ते द्वितीय-
कोशाङ्कः २, अतएव तदधः कोशाङ्कः $२ \times २ = ४$; द्वितीयपङ्क्ते तृतीय-
कोशाङ्कः ६, अतएव तदधः कोशाङ्कः $६ \times २ = १२$, तदधः कोशाङ्कश्च
 $६ \times ३ = १८$; द्वितीयपङ्क्ते चतुर्थकोशाङ्कः २४, अतएव तदधः कोशाङ्कः $२४ \times$
 $२ = ४८$, तदधः कोशाङ्कश्च $२४ \times ३ = ७२$, तदधः कोशाङ्कश्च $२४ \times ४ = ९६$;
द्वितीयपङ्क्ते पञ्चमकोशाङ्कः १२०, अतएव तदधः कोशाङ्कः $१२० \times २ = २४०$,
तदधः कोशाङ्कश्च $१२० \times ३ = ३६०$, तदधः कोशाङ्कश्च $१२० \times ४ = ४८०$,
तदधः कोशाङ्कश्च $१२० \times ५ = ६००$; द्वितीयपङ्क्तेः षष्ठकोशाङ्कः ७२०,
अतएव तदधः कोशाङ्कः $७२० \times २ = १४४०$, तदधः कोशाङ्कश्च $७२० \times ३ =$
 २१६० , तदधः कोशाङ्कश्च $७२० \times ४ = २८८०$, तदधः कोशाङ्कश्च $७२० \times$
 $५ = ३६००$, तदधः कोशाङ्कश्च $७२० \times ६ = ४३२०$; इति सप्तपङ्क्तिस्थानां
संख्यां कोष्ठानामङ्कविन्यासो ज्ञेयः । एवमेव नष्टोद्दिष्टज्ञानहेतुः खण्डमेकः
कथितः । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ ।

एवं खण्डमेकमभिधाय उद्दिष्टपरिज्ञानार्थमाह, वेद्यतानेति ।—वेद्यो-
विद्ये यो यः तानः पिच्छरचतुःस्वरपञ्चस्वरादिः, तन्स्वरपरिमितान् कोष्ठकान्
कर्करान्, परेषु कोष्ठकेषु, क्षिपेत् स्थापयेत् । अस्यायमभिधायः,—यदि
चतुःस्वरो जिज्ञासितः, तथा आदिमारब्ध चतुर्षु कोष्ठकेषु चतुरोकोष्ठकान्

स्वराभूलकमस्याऽन्यात् पूर्वं यावत्तयः स्वरः ।
 उद्दिष्टान्यस्तावतिये कोष्ठेऽधोलोटकं क्षिपेत् ॥ १४८ ॥
 लोटचालनमन्यात् स्यात् त्यक्त्वा लब्धं क्रमोभवेत् ।
 समश्चेदन्तिमोऽन्येन सोऽपि त्वात्रयः प्रयत्नतः ॥ १५० ॥
 लोटकान्याङ्गसंयोगाद्द्विष्टस्य मितिर्भवेत् ।
 संख्याया तु यत्र रूपे षष्ठे नटं तदुच्यते ॥ १५१ ॥
 यैरङ्गैर्नटसंख्या स्यान्मौलिकाङ्गसमन्वितैः ।
 नटतानस्वरस्थानं तैर्ज्ञात्वा तं स्वरं लिखेत् ॥ १५२ ॥

स्थापयेत्, यदि पञ्चस्वरो जिज्ञासितः, तदा पञ्च लोटकान् स्थापयेत्, एवं षट्-
 स्वरादिष्वपि । १४८ ।

लोटचालनमाह, स्वरादिति।—मूलक्रमस्यान्यात् स्वरात् उद्दिष्टस्य
 अन्यः स्वरः, यावत्तयः पूर्वं गणने सति यावत्संख्यापूरणइत्यर्थः, तावत्तये
 तावत्संख्यापूरणं षष्ठः कोष्ठकं, लोटकं कर्तव्यं, क्षिपेत् स्थापयेत् । इदं
 लोटचालनं, अन्यात् अन्यस्वरमारभेत्यर्थः, स्यात् । एवं लोटचालने
 कृते, लब्धं लब्धमितं स्वरं त्यक्त्वा लब्धसंख्याकेन स्वरेण हीन इत्यर्थः, क्रमो
 भवेत् । एवं कृते, लोटकान्याङ्गसंयोगात् लोटानामन्यानां सर्वेषामङ्गानां
 मेघनेन, उद्दिष्टस्य मितिः संख्या भवेत् । तत्र निष्पन्नकूटतानजिज्ञासायां
 षिकोष्ठः खण्डमेव, चतुःस्वरकूटतानजिज्ञासायां चतुःकोष्ठः, एवं पञ्च-
 स्वरादी पञ्चकोष्टादिः खण्डमेव कर्तव्यः । तत्र च स्वरपरिमिता एव लोटाः
 मदातव्याः । १४८ । १५० । १५१ ।

नटतानमङ्गियां संक्षेपेन मदर्शयन्नाह, यैरिति।—मौलिकाङ्गसमन्वितैः
 षादपङ्क्तिगतमौलिकाङ्गसहितैः, यैः षड्गैः, नटसंख्या स्यात्, तैरेव षड्गैः
 नटतानस्वराणां स्थानं ज्ञात्वा, तं स्वरं लिखेत् । यावत्संख्याकानि लोट-
 स्थानानि स्वरस्थानान्यपि तावत्संख्याकान्येव, अतश्च प्रतिपद्दि एकेककोष्ठे
 लोटस्थापनेन षादपङ्क्तिशैकाङ्गमिश्रणेन च नटसंख्या पूरणीया । अतस्वरं

क्रमोऽत्रापि च कर्त्तव्यो लब्धत्यागेन पूर्ववत् ।
 तथैवाऽत्र लिखेच्छिष्टमेवं नटोत्तरं वदेत् ॥ १५३ ॥
 तानस्वरमित्तोर्द्धाधः पङ्क्तिगान्ध्याङ्कमिश्रणात् ।
 एकस्वरादितानानां संख्या संजायते स्फुटम् ॥ १५४ ॥
 इति नटोद्दिष्टप्रकरणम् ।

अथ साधारणप्रकरणम् ।

साधारणं भवेद्द्वेषा स्वरजातिविशेषणात् ॥ १५५ ॥

शून्यस्थानादधोगमने यावत्तद्ये कोष्ठे लोष्टस्त्यति क्रमस्य अन्तिमस्वरात्
 तावत्संख्यकः स्वरो ज्ञातव्य इति भावः । अत्रापि पूर्ववत्, लब्धत्यागेन
 लब्धस्य स्वरस्य लोपेन, क्रमः कर्त्तव्यः । तानस्वरे मितः संख्याताः, याः
 ऊर्द्धाधःपङ्क्तयः, तत्राः तासु पङ्क्त्यु स्थिताः, ये अन्याङ्काः, तेषां मिश्रणात्
 सम्भवेन, एकस्वरादितानानां संख्या, क्रमात् यथाक्रमं, संजायते भवति ।
 तथाहि, पङ्क्तिद्वयस्य अन्याङ्कमिश्रणेन द्विस्वरसंख्या १+१=२ द्वौ पङ्क्तित्रयस्य
 अन्याङ्कमिश्रणेन त्रिस्वरसंख्या १+१+१=३ चट्, पङ्क्तिचतुष्टयस्य अन्याङ्क-
 मिश्रणेन चतुस्वरसंख्या १+१+१+१=४ चतुर्विंशतिः, पङ्क्तिपञ्चकस्य
 अन्याङ्कमिश्रणेन पञ्चस्वरसंख्या १+१+१+१+१=५ विंशत्युत्तरं षष्ठम्,
 पङ्क्तिषट्कस्य अन्याङ्कमिश्रणेन षट्स्वरसंख्या १+१+१+१+१+१=६ षट्
 ७२० विंशत्युत्तराणि सप्तमस्तानि, सर्वासां पङ्क्तौनाम् अन्याङ्कमिश्रणेन सप्त-
 स्वरसंख्या १+१+१+१+१+१+१=७ चत्वारिंशदुत्तराणि
 पञ्चसप्तहाणि । विस्तरस्तु सङ्कीर्तसुधाकररत्नाकरादियन्येषु इत्यर्थः । १५२ ।
 १५३ । १५४ ।

पूर्वं साधारणमुक्तम्, अधुना तद्वत्त्वं तद्द्वेषां निरूपयति, साधारण-
 मिति । स्वर-जातिविशेषणात् स्वरविशेषणात् जातिविशेषणाच्च, साधारणं
 द्वेषा द्विविधं भवेत् । तच्च स्वरसाधारण-जातिसाधारणयोर्मध्ये, स्वर-
 साधारणं चतुर्विधं चतुर्विधं परिचीरितम् । १५५ ।

स्वरसाधारणं तत्र चतुर्धा परिकीर्तितम् ।
 काकल्यन्तरघञ्जैश्च मध्यमेन विशेषणात् ॥ १५६ ॥
 साधारणं काकली चि भवेत् घञ्जनिषादयोः ।
 अन्तरस्याऽपि गमयोरेषं साधारणं मतम् ॥ १५७ ॥
 निषादो यदि घञ्जस्य श्रुतिमात्रां समाश्रयेत् ।
 ऋषभस्वन्तिमां प्रोक्तं घञ्जसाधारणं तदा ॥ १५८ ॥
 मध्यमस्याऽपि गमयोरेषं साधारणं मतम् ।
 रागालापनसंयुक्तं जातिसाधारणं विदुः ॥ १५९ ॥
 इति साधारणप्रकरणम् ।

स्वरसाधारणस्य भेदचतुष्टयमाह, काकल्येति ।—काकल्यन्तरघञ्जैश्च मध्यमेन विशेषणात् स्वरसाधारणं चतुर्धाति शेषः । काकलीसाधारणम् अन्तरसाधारणं घञ्जसाधारणं मध्यमसाधारणञ्चेति स्वरसाधारणं चतुर्विधमित्यर्थः । १५६ ।

तत्र काकल्याः साधारणत्वमाह, साधारणमिति ।—काकलीश्चि घञ्जनिषादयोः स्वरयोः साधारणं भवेत् । तथाचि, काकलीस्वरः निषादस्य श्रुतिद्वयं घञ्जस्य च श्रुतिद्वयं गृहीत्वा निषादघञ्जयोः समानावस्थो भवतीति काकल्या निषादघञ्जयोः साधारणमिति । अन्तरस्य साधारणत्वमाह, अन्तरस्येति । अन्तरस्यापि ग-मयोः गान्धारमध्यमयोः एषं पूर्वोक्तप्रकारं साधारणं मतम् । तथाचि, अन्तरस्वरः गान्धारस्य श्रुतिद्वयं मध्यमस्य च श्रुतिद्वयं मात्रः गान्धारमध्यमयोस्तुल्यावस्थो भवतीति तत्र उभयोः साधारणत्वमिति । १५७ ।

घञ्जसाधारणमाह, निषाद इति ।—निषादो यदि घञ्जस्य आद्यां प्रथमां श्रुतिं तीत्रामित्यर्थः, समाश्रयेत् गृहीयात्, ऋषभस्तु घञ्जस्य अन्तिमां चतुर्थीं श्रुतिं हन्दीवतीमित्यर्थः, समाश्रयेदिति शेषः, तदा घञ्जसाधारणं प्रोक्तम् । १५८ ।

एव स्यादादिवर्णाः ।

गानक्रियोच्यते वर्णः स चतुर्धा निरूपितः ।

स्यात्पारोद्भवरोही च सञ्चारीत्यथ लक्षणम् ॥ १६० ॥

स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यादेकैकस्य स्वरस्य यः ।

स्याद्वी वर्णः स विज्ञेयः परावन्वथनामकौ ।

एतत्सन्निश्रयणाद्वर्णः सञ्चारी परिकीर्तितः ॥ १६१ ॥

मध्यमसाधारणमाह, मध्यमस्येति ।—मध्यमस्यापि ग-पयोः गान्धारपञ्च-
मयोः, एवं पूर्ववत् साधारणं मतम् । गान्धारो हि यदा मध्यमस्य आद्यां
श्रुतिं वज्रकानार्त्नीं गृह्णाति, पञ्चमश्च मध्यमस्य अन्तिमां श्रुतिं मार्जनीं,
गृह्णाति, तदा गान्धारपञ्चमयोऽभोगेव मध्यमस्यैकैकश्रुतिग्रहणान्मध्यमस्य
तदुभयसाधारणत्वमिच्छेत् । जातिसाधारणमाह, रागेति । रागान्नापन-
संशङ्कं जातिसाधारणं विदुः पथिहता इति शेषः । रागाएव शुद्धकेशिक-
मध्यमादयो जातिसाधारणमिति केचित्, समानयामोऽस्मात्सु एकांशस्वरासु
जातिषु यत् समानं गानं तत् जातिसाधारणमित्यन्ये । १५९ ।

वर्णनक्षत्रं तद्देवांश्च निरूपयन्नाह, गानेति ।—गानक्रिया स्वरानामिति
शेषः, वर्ण उच्यते । स्वरानां यथाविधि गानकरणमेव वर्ण इत्यर्थः । स वर्णः
चतुर्धा चतुर्विधः, निरूपितः निरूपितः पथिहतरिति शेषः । किं तत् चतु-
र्विधत्वमित्याह, स्थायीति । स्थायी, पारोद्दो, अवरोद्दो, सञ्चारी चेति
वर्णचतुर्विधः । १६० ।

तत्र स्थायिवर्णं लक्षयति, स्थित्वेति । एकस्यैव स्वरस्य षड्जादेः यः
स्थित्वा स्थित्वा स्थायं स्थायं विलम्ब्य विलम्ब्येत्यर्थः, प्रयोगः उच्चारणं, स स्थायी
वर्णो विज्ञेयः । षड्जस्य स्थायी वर्णो यथा,—स स स स, इति ; मध्यमस्य
यथा,—म म म म, इति एवमन्येषामपि । परौ पारोद्भवरोद्दोही वर्णौ,
अर्थमभिधेःसु अन्तगतम् अन्वर्थं साधेकमिच्छेत्, नाम आख्या योक्तावन्वर्थ-
नामकौ स्नामानुक्तपमेव तयोर्लक्षणमित्यर्थः । पारोद्दोपारोद्दो यत्र सः
पारोद्दो, पारोद्दोपारोद्दो यत्र सः अवरोद्दो वर्ण इति भावः । एतत्-

अथवा,—

यत्नोपविशन्ते रागः स्वरः स्थायी स कथ्यते ॥ १६२ ॥

[इति स्थायादिवर्षं कथयन्म् ।

अथ पञ्चादिः ।

गीतादौ स्थापितो यस्तु स पञ्चस्वर उच्यते ।

न्यासस्वरस्तु विश्वे यो यस्तु गीतसमापकः ।

वज्रसत्त्वं प्रयोगेषु स चांशस्वर उच्यते ॥ १६३ ॥

अथानुहारकथयन्म् ।

विशिष्टं वर्षं सन्दर्भमलङ्कारं प्रचक्षते ।

एकैकस्यां चर्चनानायां त्रिषष्टिर्बहिता बुधैः ॥ १६४ ॥

[इत्यनुहारकथयन्म् ।

सम्भिन्नजात् यतेषां स्थाय्यारोह्यवरोहिवर्जानां परस्परसङ्गससञ्चारादित्यर्थां,
सञ्चारी वर्षः परिकीर्तितः । १६१ ।

प्रधान्तरे स्थायिकसङ्गमाह, यन्नेति ।—यत्र स्वरैः रागः उपविशते
सयमेव स्थाया विश्रान्ति स स्थायी स्वरः कथ्यते । यदुक्तं,—रागोपवेशनं
यत्र स स्थायी स्वर उच्यते । इति । १६२ ।

यद्व्यासांशानां स्वराणां सङ्गान्याह, गीतादाविति ।—यस्तु स्वरः
गीतादौ गीतस्य चारम्भे स्थापितः प्रदुक्तः, स पञ्चस्वर उच्यते । यस्तु स्वरः
गीतसमापकः गीतस्य आन्त्यादेरन्ते तिष्ठतीत्यर्थः, स न्यासस्वरो विश्वेयः ।
प्रयोगेषु जातिरागादिव्यवहारेषु वज्रसत्त्वं वाज्रसत्त्वं, सः प्रयोगवाज्रसत्त्वं
इत्यर्थः, चांशस्वर उच्यते, प्रयोगवाज्रसत्त्वं प्रधानमंशसङ्गमित्यभिप्रायः । १६३ ।

अलङ्कारसामान्यकथयन्माह, विशिष्टमिति ।—विशिष्टं वैचित्र्यसङ्घटनं
वर्षसन्दर्भं स्थाय्यादिवर्षसमुद्दयम् अलङ्कारं प्रचक्षते कथयन्ति, पञ्चिताः
इति शेषः । वर्षं वैचित्र्यमलङ्कार इति संक्षेपः । यथाहि कटककुल्लवा-
दयो नरहरदोरेषु श्रीभावशेषमुत्पादयन्तोऽलङ्कारा इत्युच्यन्ते, तथा
स्थाय्यारोह्यवरोहिसञ्चारिवर्षं रूपसङ्गीतहरदोरेषु वैचित्र्यविशेषमुद्दीयन्तः

अथ सङ्कारप्रकारः ।

सरि सरि ग, रिग रिग म, गम गम प, मप मप ध, पध
पध नि, धनि धनि स । इति प्रथमः ।

सस रिरि गग मम पप धध निनि सस । इति द्वितीयः ।

अथ जातिसङ्गानि ।

यथाशतारमन्त्राच्च व्यासापन्यासकौ तथा ।

अपि संन्यासविन्यासौ वज्रत्वं चाल्पता ततः ॥ १६५ ॥

एताम्यन्तरमार्गेण सङ्ग लक्ष्मणाणि जातिषु ।

षाड्वीडविते क्वापीत्वेषमाज्जस्योदय ॥ १६६ ॥

प्रसन्नाद्यादयोऽसङ्गारा इत्युच्यन्ते । एकैकस्यां मूल्यायां त्रिषष्टिरसङ्गाराः
बुधैः पञ्चितैरदिताः कथिताः * । १६४ ।

चयोदय जातिसङ्गान्याह, यथांशेति ।—जातिषु चयोदय सङ्गानि
सङ्गानि व्याजः, तानि यथा ;—(१) यङ्गः, (२) अङ्गः, (३) तारः, (४) मन्त्रः,
(५) न्यासः, (६) अपन्यासः, (७) संन्यासः, (८) विन्यासः, (९) वज्रत्वं,
(१०) अल्पता, (११) अन्तरमार्गः, (१२) षाड्वं, (१३) षौड्वित-
ञ्चेति । १६५ । १६६ ।

* (६२) त्रिषष्टिरसङ्गारा अकारादिमनेषु यथा ;—

१ । अङ्गः (अं)	१२ । अङ्गः (अं)
२ । अङ्गः (अं)	१३ । अङ्गः (अं)
३ । अङ्गः (अं)	१४ । अङ्गः (अं)
४ । अङ्गः (अं)	१५ । अङ्गः (अं)
५ । अङ्गः (अं)	१६ । अङ्गः (अं)
६ । अङ्गः (अं)	१७ । अङ्गः (अं)
७ । अङ्गः (अं)	१८ । अङ्गः (अं)
८ । अङ्गः (अं)	१९ । अङ्गः (अं)
९ । अङ्गः (अं)	२० । अङ्गः (अं)
१० । अङ्गः (अं)	२१ । अङ्गः (अं)
११ । अङ्गः (अं)	२२ । अङ्गः (अं)

अथ सारा उच्यते ।

श्रुतिभ्यः स्तुः साराः षड्जर्धभगान्सारसभ्यमाः ।

पञ्चमोर्धैवतत्रापि निषाद इति सप्त ते ॥ १६७ ॥

श्रुतिभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः, साराः स्तुभ्रैरेयुः जायन्ते इत्यर्थः, श्रुतिभ्य इति पञ्चम्या अनिकत्तुः प्रकृतिरित्यनेन श्रुतीनां अटं प्रति कारकत्वं प्रतीयते । ते च साराः षड्जः, ऋषभः, गान्धारः, मध्यमः, पञ्चमः, धैवतः, निषादश्च

- २१। प्रकृतादिः (स्वां)
- २४। प्रकृताद्यानः (स्वां)
- २५। प्रकृतायानः (स्वां)
- २६। प्रसादः (स्वां)
- २७। प्रसादः (वं)
- २८। प्रसारः (स्वां)
- २९। प्रसारः (वं)
- ३०। प्रेक्षुः (वं)
- ३१। प्रेक्षितः (स्वां)
- ३२। प्रेक्षितः (वं)
- ३३। प्रसूनभ्यः (वं)
- ३४। प्रसूनादः (वं)
- ३५। प्रसूनान्तः (वं)
- ३६। रञ्जितः (वं)
- ३७। रञ्जितसारः (वं)
- ३८। विन्दुः (स्वां)
- ३९। विन्दुः (वं)
- ४०। विन्दुः (वं)
- ४१। विस्तीर्णः (स्वां)
- ४२। विस्तीर्णः (वं)
- ४३। वेचिः (स्वां)

- ४४। वेचिः (वं)
 - ४५। वेचुः (वं)
 - ४६। व्याहृतः (वं)
 - ४७। व्येगः (वं)
 - ४८। वन्धिमन्थादनः (स्वां)
 - ४९। वन्धिमन्थादनः (वं)
 - ५०। वन्धितमन्थनः (वं)
 - ५१। वणः (वं)
 - ५२। वसन्धितः (वं)
 - ५३। वृषितः (स्वां)
 - ५४। वृषितः (वं)
 - ५५। उद्धारः (वं)
 - ५६। उदादानः (वं)
- अन्वे च सप्त प्रविद्धा अन्वहाराः ।
- ५७। आवर्तकः (१)
 - ५८। उपसोचः (२)
 - ५९। उद्धृतः (३)
 - ६०। तारमन्दप्रसङ्गः (४)
 - ६१। मन्दतारप्रसङ्गः (५)
 - ६२। विधृतः (६)
 - ६३। वन्धादानः (७)

- (स्वां) चिञ्जिता अन्वहाराः स्वाविवर्धनताः ।
- (स्वां) चिञ्जिता अन्वहारा आरोहिवर्धनताः ।
- (वं) चिञ्जिता अन्वहारा अन्वरोहिवर्धनताः ।
- (वं) चिञ्जिता अन्वहाराः अन्वारिवर्धनताः ।

आरोहिवि वे द्वादश अन्वहारान्वादश अन्वरोहणान्द आरोहिवि उक्ताः ।—

तेषां संज्ञाः स रि ग म प ध नीत्वपरा मताः ॥ १६८ ॥

मयूरघातकञ्चागः कौक्षिकोक्किलदुर्दुराः ।

गजज्वलनं घङ्गादीन् स्वराणुच्चारयन्धमी ॥ १६९ ॥

घङ्गं वदति मयूरः पुनः स्वरक्षयं घातकोमूत्रे ।

गान्धाराख्यं छागो निगदति च मध्यं कौक्षः ॥ १७० ॥

इति सप्त । तेषां स्वराणां अपराः संज्ञाः व्यवहाराद्यं संक्षिप्तनामान्तरा-
खीत्यर्थः, यथाक्रमं स, रि, ग, म, प, ध, नि, इति । तथाहि, स इति घङ्ग-
वाचकः, रि इति ऋषभवाचकः, ग इति गान्धारवाचकः, म इति मध्यम-
वाचकः, प इति पञ्चमवाचकः, ध इति धैवतवाचकः, नि इति निषाद-
वाचकः । १६७ । १६८ ।

अथ स्वराणामसाधारणानुच्चारयित्वाभेदानाह मयूर इति ।—मयूरः,
घातकः पक्षिविशेषः, छागः, कौक्षो वकविशेषः, कोक्किलः, दुर्दुरोभेकः, गजज्व-
लनी सप्तयथाक्रमं घङ्गादीन् स्वराणु उच्चारयन्ति । तथाहि, मयूरः घङ्गं
वदति, घातकः ऋषभं स्वरं व्रूते, छागो गान्धाराख्यं स्वरं वदति, कौक्षो—
मध्यमं निगदति । अक्षिता शोभना वाक् स्वरो यस्य असौ कलकण्ठ इत्यर्थः,
पिकः कोक्किलः, पञ्चमं स्वरं गदति, तथा उद्धृतो मरो यस्यासौ मरुदः
नववर्षासलिलसेकपुष्पकित इत्यर्थः, दुर्दुरो भेको धैवतं स्वरं रटति वदति,
तथा श्द्विषसमाहृतं अङ्गुशताङ्कितं मस्तकं यस्य सः तादृशः कुञ्जरो हस्ती,
नासिकया नासारश्चेष्ट, अन्तिमं स्वरं निषादं, गदति, मूर्द्ध्नि अङ्गुशाघात-
काले करी निषादस्वरमुदीरयतीत्यर्थः । नारदमते यथा,—घङ्गं रीति
मयूरो हि गावोर्नर्दन्ति चर्षभम् । अजा विरीति गान्धारं कौक्षोर्नर्दति
मध्यमम् । पुष्यसाधारणे काले वोक्किलो रीति पञ्चमम् । अश्वश्च धैवतं रीति
निषादं रीति कुञ्जरः ॥ स्वराणां निर्वर्तयन्था सङ्गीतसमयसारे,—नासा कण्ठ-
उरस्तालुर्जिह्वा दन्तास्तथैव च । घङ्ग्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् घङ्ग इति
स्युतः । नाभेः समुदितोबायः कण्ठश्रीर्वसमाहृतः । ऋषभस्येव नादं यत् तस्मा-
द्दृषभमेदिति । नाभेः समुदितोबायः कण्ठश्रीर्वसमाहृतः । गन्धर्वसुखहेतुः

गदति पञ्चममक्षितवाक् पिबो रठति धैवतसुखददुर्गः ।

नृषिसमाहृतमक्षककुञ्जरो गदति नासिकया स्वरमन्त्रिभङ् ॥१७१॥

[इति स्वरमन्त्रिभङ् ।

इति श्रीकण्ठीश्वरसुखदरदानोदरविरचिते वङ्गीतदर्पणे

प्रथमः खण्डः ।

स्नात् गान्धारस्तेन कथ्यते । वायुः समुत्थितो नाभेर्द्धं दधेत् समाहृतः ।
 मध्यस्थानोद्भवत्वाच्च मध्यमस्तेन कीर्तितः । वायुः समुत्थितो नाभेरोष्ठ-
 कण्ठशिरोहृदः । पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन सम्मतः । नाभेः समुत्थितो-
 वायुः कण्ठतालुशिरोहृदि । तप्ततुस्थाने हृतो यस्मात्ततोऽसौ धैवतो मतः ।
 नाभेः समुत्थितो वायुः कण्ठतालुशिरोहृतः । निषोदन्ति खराः सर्वे
 निषादस्तेन कथ्यन्ते ॥ इति । खराब्जामृतपर्णियथा रजावस्थाः—अम्बेदान्
 षड्जन्मभौ यजुषोमध्यधैवती । सामवेदात्समुद्भूती तथा गान्धारपञ्चमी ।
 अथर्व्वोनिषादश्च खरजन्म समीरितम् । इति ।

रामाध्यायः ।

अथ रामविशेषो विप्लवते ।

योऽसं धनिविघ्नेषु स्वरवर्षविभूषितः ।

रघुको जगच्चिन्तां च रागः कबितो बुधैः ॥ १ ॥

अथ रामाङ्गम् ।

रामाध्यायानुकारित्वाङ्गानाङ्गमिति कथ्यते ।

[इति रामाङ्गम् ।

अथ भाषाङ्गम् ।

भाषाध्यायान्विता येन भाषाङ्गं तेन हेतुना । २ ॥

[इति भाषाङ्गम् ।

अथ क्रियाङ्गम् ।

करचोत्पादसं युक्तं क्रियाङ्गं तेन हेतुना ।

[इति क्रियाङ्गम् ।

अथोपाङ्गम् ।

किञ्चिद्ध्यायानुकारित्वाङ्गानाङ्गमिति कथ्यते ॥ ३ ॥

[इत्युपाङ्गम् ।

अथ काव्यारथा ।

काव्यारथा तु कथिता तारस्थानेषु शीघ्रता ।

गमकैर्वि विधैर्युक्ता कौशलेन विभूषिता ॥ ४ ॥

[इति काव्यारथा ।

श्वराः वृक्षादिरूपाः, तर्वाः स्नाय्यादिरूपाः, तैर्विभूषितोऽलङ्कृतः ।
जगच्चिन्तां रघुकः सकललोकममःसु परमानन्दसन्दोहप्रदः । रघुना-
देवास्तु रामस्यपदेप्रभागिनं, तथा चोक्तम्,—यैस्तु चेतांसि रघुवन्ते जग-
त्तितयवर्तिनाम् । ते रामा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः । अपरञ्च
वधा,—यस्तु अथवाभाषेण रघुवन्ते सकलाः प्रजाः । सर्वानुरघुनाहेतोसेन
राम इति स्मृतः ॥ इति । रघुनाधातोर्षण प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयं रामशब्दः । १ ।

अथ मन्त्रसूक्तं पञ्चासत् त्रैविध्यं दर्शयति ।

शुद्धाच्छावाद्यगाः प्रोक्ताः सङ्गीर्षीच तत्रैव च ॥ ५ ॥

तत्र शुद्धरागत्वं नाम शास्त्रीकनियमाङ्गत्वम् भवति ।
 छावाद्यगतं नामान्यच्छावाद्यगतत्वेन रक्षितेतुलं भवति ।
 सङ्गीर्षरागत्वं नाम शुद्धाच्छावाद्यगतत्वेन रक्षितेतुलं
 भवति । इति कश्चिनाद्योक्तं विधितम् ।*

श्रीऋषः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिश्च वाक्यैः ।
 सम्पूर्णैः सप्तभिर्ज्ञैश्च एवं रागसिद्धिर्भवति ॥ ६ ॥

अथ रागाः ।

श्रीरागनट्टौ वङ्गाखौ भावमध्यमवाङ्गवौ ।
 रत्नहंसश्च कोङ्कहासः प्रभवो भैरवो ध्वनिः ॥ ७ ॥
 मेघरागः सोमरागकामोदौ चाप्यपञ्चमः ।
 स्नातां कन्दर्पदेयाख्यौ कुकुभान्तश्च कैशिकः ।
 नट्टनारायणश्चेति रागा विंशतिरीरिताः ॥ ८ ॥

गमकैः सरस्य कम्पभेदैः । सरस्य कम्पोगमकः श्रोत्रचिन्तसुखावहः ।
 भेदाः पञ्चदशैवास्तु कथितास्तत्पिपादयः ॥ इति गमकस्य चर्चं तद्भेदाश्च
 तत्प्रकरणे वक्ष्ये ॥ ४ ॥

* नेपाचदेशीयमुक्तं तु शुद्धरागत्वं नाम शुद्धाच्छावाद्यगतत्वेन
 रक्षितेतुलम् । सङ्गीर्षरागत्वं नाम शास्त्रीकनियमाङ्गत्वमेतुलम् । इति
 पाठान्तरं दृश्यते । कश्चिनाद्यस्तु सङ्गीर्षरागस्य टीकास्तान्मन्त्रसम्-
 कल्पैव विहितमत्र समुद्भूतम् । अतएव तु सम्पूर्णवाङ्गवैक्यभेदात् रागस्य
 वैविध्यमनन्तरोक्तश्लोकेनाख्यातवान् ।

श्रीऋषश्चन्द्रस्य स्युत्पत्तियथा ;—उङ्गवः मध्यपार्श्वे वाग्निं मध्यग्नित्
 यस्मिन् । इति उङ्गवं श्रीम तत्र भूतेषु पञ्चमम्, तेन पञ्च संख्याः प्रतीयन्ते ।
 श्रीऋषी संख्या पञ्च सरसंख्या इत्यर्थः, विसृते षड् । इति । ६ ।

रत्नहंसः कोङ्कहासः, इति पाठान्तरम् । ७ ।

अथ रागाणासङ्गवं दर्शयति ।

शिवशक्तिसमायोगाद् रागाणां सङ्गवो भवेत् ।
 पञ्चाखात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजासुखात् ॥ ८ ॥
 सद्योवक्त्रान्तु श्रीरागो वामदेवाद् वसन्तकः ।
 अघोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुरुषात् पञ्चमोऽभवत् ॥ १० ॥
 ईशानाख्यान्नेघरागो नाश्वारन्ने शिवादभूत् ।
 गिरिजाया सुखास्त्रास्ये नट्टनारायणोऽभवत् ॥ ११ ॥

पार्वत्युवाच ।

के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के ।
 किं रूपं कथमुद्धारो वद देव प्रसादतः ॥ १२ ॥

ईश्वर उवाच ।

श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
 नेघरागो वृहन्नाटः षड्भेते पुरुषास्तथाः ॥ १३ ॥

[इति षट्पुरुषरागाः ।

अथ रागिण्यः ।

मालत्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
 ततः पाञ्चाङ्गिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥ १४ ॥

शिवो महादेवः, शक्तिः पार्वती, तयोः समायोगात् । अथ शिवशक्त्याः
 समयोगादिति क्वचित्पाठः । ८ ।

सद्योवक्त्रः, वामदेवः, अघोरः, तत्पुरुषः, ईशानश्चेति शिवस्य पञ्च मूर्ति-
 भेदाः । आस्ये नारीश्वर्ये, यदुक्तं नारदसंहितायाम्,—पुंश्वत्यं तास्त्रवं प्राञ्जः
 स्त्रीश्वर्यं शास्त्रमुच्यते । इति । १० । ११ ।

वेला ज्ञानसमयः । ऋतवोरामविशेषोपयोगिणीश्रवर्षादिकाणाः ।
 रूपं मूर्तिः । उद्धारो निर्मात्रमकारः अस्वर्षाद्यवयवसंस्थानमिति यावत् ।
 प्रसादतः कथय । देव इति महादेवसन्बोधनम् । १२ ।

देवी देवगिरी चैव वराठी तोड़िका तथा ।
 सतिता चाऽथ हिन्दोषी वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥ १५ ॥
 भैरवी गुर्जरौ रामकिरी गुचकिरी तथा ।
 वाङ्गाली सेवषी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥ १६ ॥
 विभाषा चाऽथ भूपाळी कर्षाठी वङ्गसिका ।
 मासवी पटमस्यर्षी सचेताः पञ्चमाङ्गनाः ॥ १७ ॥
 मङ्गारी सौरठी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
 गाङ्गारी हरङ्गद्वारा मेघरागस्य योवितः ॥ १८ ॥
 कामोदी चैव कल्याणी आभिरी ग्यटिका तथा ।
 सारङ्गी नङ्गुङ्गलीरा नङ्गुनारायणाङ्गनाः ॥ १९ ॥

[इति षट्त्रिंशद्भागिनः ।]

एव रागवेदा ।

मधुमाधवी च देवाख्या भूपाळी भैरवी तथा ।
 वेलावली च मङ्गारी बङ्गारी सोमगुर्जरी ॥ २० ॥
 धनात्रीसांख्यत्री च मेघराग च पञ्चमः ।
 देवकारी भैरव च सतिता च वसन्तकः ।
 एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारम्भ निवृत्तयः ॥ २१ ॥

वराठीत्यत्र वैराठी, तोड़िकेत्यत्र टोड़िका, इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

भैरवी गुर्जरौ चैव देवा गुचकिरी तथा, इत्यपि ऋचित् पाठः । विभाषेत्यत्र विभाषः, वङ्गसिकेत्यत्र पटसिका, मासवीत्यत्र मासत्रीः मासवत्रीचेति पाठान्तराणि दृश्यन्ते । पञ्चमाङ्गनाः पञ्चमरागस्य भाष्यार्थाः ॥ १६ ॥ १७ ॥

बङ्गारीत्यत्र बङ्गाली इति ऋचित् पाठः ॥ २० ॥

प्रातरारम्भ प्रहृदं यावदित्यर्थः ॥ २१ ॥

सुखरी कौशिकश्चैव सावेरी पटमञ्जरी ।
 रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिर्यपि ।
 सौराटी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥ २२ ॥
 वैराठी तोड़िका चैव कामोदी च कुड़ायिका ।
 गाम्बारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
 शङ्कराभरणो गेयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥ २३ ॥
 श्रीरागो भाववाक्त्रच गौरी त्रिवणसञ्चिका ।
 नट्टकल्याणसञ्चच्च सारङ्गनट्टकौ तथा ॥ २४ ॥
 सञ्च नाटाच्च केदारी कर्णाञ्चाभीरिका तथा ।
 बडहंसी पहाडी च तृतीयप्रहरात् परम् ।
 अर्द्धरात्रावधि च्छेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥ २५ ॥
 यद्योक्तकाल एवैते गेयाः पूर्वविधानतः ।
 राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥ २६ ॥

[इति रामनेषा ।

नुबकिरी, रामकिरी, सौराटी, इत्यत्र यथाक्रमं गुणकिरी, रामकिरी
 सौराटी, इति पाठान्तराणि दृश्यन्ते । प्रथमप्रहरोत्तरं द्वितीयप्रहरावधी-
 त्यर्थः । २२ ।

गौरीत्यत्र गोपीति क्वचित् पुस्तके पाठः । २४ ।

बडहंसीत्यत्र पटहंसी इति पाठान्तरम् । अर्द्धरात्रावधि सुखप्रदाः
 इत्यनेन अर्द्धरात्रात्परमेतेषां रत्नकलाभावात् गानं न कर्तव्यमिति
 सूचितम् । २५ ।

यद्योक्तकाले,—यस्मिन् समये यस्मिन् रागस्य गानं पूर्वं शोचैवञ्च तस्मिन्नेव
 समये । पूर्वं विधानतः पूर्वं वा व्याचार्याणां नारदभरतादीनां विधानतः
 अनुशासनात् । राजाज्ञया, न्ययारेजेन तु सदा काञ्चाकाञ्चविचारमञ्जलैव
 गेयाः, राजनेष्ट्या निरङ्कुशत्वादितिभावः । तथाचोक्तं,—समयोल्लङ्घनं
 गाने सर्वनाशकं नृपम् । अज्ञेयान्ते न्ययारेजां रङ्गभूमौ न दोषदम् ।
 इति । २६ ।

एव चतयः ।

त्रीरागो रागिणीसुक्तः शिशिरे गीयते बुधैः ।

वसन्तः सप्तहायस्तु वसन्तर्तौ प्रगीयते ॥ १७ ॥

भैरवः सप्तहायस्तु ऋतौ प्रीष्णे प्रगीयते ।

पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सप्त शारदे ॥ १८ ॥

मेघरागो रागिणीभिर्व्युक्तो वर्षासु गीयते ।

नट्टनारायणो रागो रागिण्या सप्त हेमके ॥ १९ ॥

यथेच्छया वा गातव्याः सर्वार्णेषु सुखप्रदाः ॥ २० ॥

[इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेष्टरपत्तम् ।

भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकश्चया ।

त्रीरागो मेघरामश्च षड्गते पुष्याश्रयाः ॥ २१ ॥

मध्यमादिर्भैरवी च बाङ्गाली च वराटिका ।

सैन्धवी च पुनर्ज्ञेया भैरवस्तु वराङ्गनाः ॥ २२ ॥

तोड़ी खाम्बावती गौरी शुभकी ककुभा तथा ।

रागिण्यो रागराजस्तु कौशिकस्तु वराङ्गनाः ॥ २३ ॥

शिशिरे षोडशायोरिद्वयं । सप्तहायः ऋकोवरागिणीसुक्तसहितः ।

सप्तहायैरिद्वयं पाठान्तरम् । २७ ।

प्रीष्णौ परिगीयते इति क्वचित्पाठः । शारदे भामान्त्रिकयोः । २८ ।

हेमके हेमन्ते कर्त्तिकामहायणयोरिद्वयं । २९ ।

यथेच्छवेति । यदाहि तद्व्यत्यये समताधारे समवर्त्तितस्तु जीवस्तु
जीवेच्छा जायते तदा यत्र तत्र ऋतौ यः क्वचित् रागो जीवमानो न वैरस्तु-
मावहतीतिभावः । ३० ।

पुष्याश्रया इत्यत्र पुष्याः श्रयाः इति पाठान्तरम् । ३१ ।

बाङ्गालीत्यत्र बङ्गाली ज्ञेया इत्यत्र च ज्ञेया इत्यपि पाठभेदः । ३२ ।

तोड़ीत्यत्र तोड़ी खाम्बावतीत्यत्र खाम्बावती खाम्बावती चेति पुस्तकान्तरेषु
दृश्यते । ३३ ।

वेलावली रामकिरी देशास्त्रा पठमञ्जरी ।
 ललिता सञ्जिता एता चिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥ ३४ ॥
 केदारी कामङ्गा देशी कामोदी नाटिका पुनः ।
 दीपकस्य प्रियाः पञ्च स्त्राता रागविद्यारदैः ॥ ३५ ॥
 वासन्ती मालवी चैव मालत्रीच धनासिका ।
 आशावरी च विज्ञेयाः श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥ ३६ ॥
 मञ्जारी देशकारी च भूपाली गुर्जरी तथा ।
 टङ्गा च पञ्चमी भाष्णी मेघरागस्य योषितः ॥ ३७ ॥

[इति ऋतुमन्त्रे रागरागिण्यः ।

अथ रागार्थवचनम् ।

भैरवः पञ्चमी नाटो मञ्जारी गौड़मालवः ।
 देशास्त्रश्चेति षड्रागाः प्रोच्यन्ते लोकविश्रुताः ॥ ३८ ॥
 बाङ्गालीयं गुञ्जकिरी मध्यमादिर्वसन्तकः ।
 धनात्रीश्चेति पञ्चैते रागा भैरवसंज्ञयाः ॥ ३९ ॥
 ललिता गुर्जरी देशी वराङ्गी रामलक्ष्मणा ।
 मता रागार्थवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः ॥ ४० ॥

रामकिरीत्यत्र रामकरी पठमञ्जरीत्यत्र च पठमञ्जरीति चेन्नित्
 षठ्ठिका । ३४ ।

कामङ्गा इत्यत्र कामरा कामोदीत्यत्र च कामोटी इति षाठान्तरम् । ३५ ।

गुञ्जरीत्यत्र गुञ्जरी टङ्गा इत्यत्र टङ्गः इत्यपि षाठभेदः । ३६ ।

गुञ्जकिरीत्यत्र गुञ्जकरी धनाश्रीरित्यत्र च धानत्रीश्चेति षाठभेदो
 वृत्तये । ३९ ।

वराङ्गीत्यत्र वराटीति षाठान्तरम् । ४० ।

नटुनारायणः पूर्वं नाट्यारः साक्षरकथा ।

ततः केदारकर्णाटौ पञ्चैते नाटसंज्ञयाः ॥ ४१ ॥

मेघमह्वारिका मालकौशिकः पठमञ्जरी ।

आद्यावरीति विज्ञेया रागा मह्वारसंज्ञयाः ॥ ४२ ॥

हिन्दोलक्षिवणाभारी गौरी च पठसंज्ञिका ।

पञ्चैते रागनामानो गौड़माश्रित्य संस्थिताः ॥ ४३ ॥

भूपाली च कुड़ायी च कामोदी नाटिका तथा ।

वेलावलीति विज्ञेया रागा देशात्संज्ञयाः ॥ ४४ ॥

[इति रागार्चनसम् ।

न तालानां न रागाणामन्तः कुत्रापि विद्यते ।

ब्रह्मदानीं रागरागिण्योऽदाहरणमुच्यते ॥ ४५ ॥

अथ भैरवः ।

धैवतांशग्रहव्याप्तो रिपहीनत्वमागतः ।

भैरवः स तु विज्ञेयो धैवतादिकच्छर्षणः ।

विकृतो धैवतो यत्र औड़वः परिकीर्तितः ॥ ४६ ॥

पञ्चैते नाटसंज्ञयाः इत्यत्र पञ्चैव नाटसंज्ञिताः इति चेत्तत् पठन्ति ॥ ४१ ॥

यः खरोऽंशः स एव यद् इति नियमात् यस्मिन् रामे यस्य करस्य
अंशत्वं यद्ब्रह्ममपि तस्यैवेति ज्ञेयम् । रिपहीनत्वमागतः अथभयक्षमवर्जितः
इत्यर्थः । रिपहीनोऽत्र मान्तर इति ज्ञातव्याः । औड़वः पश्चिमिः खरो-
गोतः । सम्युक्तोऽयं राम इति सङ्गीतनारायणसोमेन्द्रयोमेवम् । अथभ-
मापवर्जितोऽयमिति सङ्गीतनिर्घण्टात्, यदुक्तं—'भिरवङ्गजसमुत्पन्नो-
भैरवोऽपि अर्वाङ्गितः' इति । भैरव आदिराम इत्यत्र भैरवरामयण इति
ज्ञातव्याः ॥ ४६ ॥

ध्यानम् ।

गङ्गाधरः शशिकलातिककलिनेनः
 सर्वैर्विभूषिततनुर्गजकृतिवासाः ।
 भास्वन्निनूतकर एव वसुधधारी
 शुभाम्बरो जयति भैरव आदिरागः ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स ग म ध ।

[इति भैरवरागः ।

एव मध्यमादिः ।

मध्यमादिश्च रागः। का प्रज्ञाशब्दासमध्यमा ।
 समस्तैस्तु गान्ध्या मध्यमादिकश्चर्चना ।
 सम्पूर्णा कविता तत्त्वैः रिचिनीना कविगता ॥ ४७ ॥

ध्यानम् ।

पत्न्या सहासं परिरभ्य कामं
 सञ्चुचितास्या कमलायताक्षी ।
 स्वर्यश्चरिः कुङ्कुमलिप्तदेश
 सा मध्यमादिः कविता सुनीम्बैः ॥

उदाहरणम् ।

म प ध नि स रि ग म ।

एववा म प नि स ग म ।

[इति मध्यमादिः ।

एव मेरवी ।

सम्पूर्णा भैरवी च्चेवा प्रज्ञाशब्दासमध्यमा ।
 सौवीरी च्चर्चना च्चेवा मध्यमग्रामचारिणी ।
 केचिदेशा भैरववत् स्वरैश्चैवा विचक्षणैः ॥ ४८ ॥

ध्यानम् ।

कृटिकरचितपीठे रत्नकैलासकन्द्रे

विक्रमकमलपत्रैरर्चयन्ती महेश्वर ।

करदत्तघनवाद्या पीतवर्षावताशी

सुकविभिरियसुता भैरवी भैरवकी ॥

उदाहरणम् ।

म प ध नि स रि ग म ।

अथवा ध नि स ग म ध ।

[इति भैरवी ।

वाङ्मासी श्रीङ्गा ज्ञेया प्रतापन्यासवङ्गभाक् ।

रिषहीना च विज्ञेया सूर्धना प्रथमा मता ।

पूर्वा वा मन्त्रोपेता कश्चिनाद्येन भाविता ॥ ४८ ॥

ध्यानम् ।

कक्षानिवेशितकरस्यधरावताशी

भास्वन्निमूलपरिमण्डितवामहस्ता ।

मन्त्रोच्छ्रिता निविङ्गवङ्गटाकहापा

वाङ्गानिकेत्यभिहित्वा तदवाक्यवर्षा ॥

उदाहरणम् ।

स ग म प नि स ।

अथवा म प ध नि स रि ग म ।

[इति वाङ्मासी ।

वाङ्मासी श्रीङ्गा ज्ञेया इत्यत्र वाङ्मासी कारीङ्गवैव इति कश्चिपाठः । प्रथमा मूर्धना वङ्गयामखा थाहा मूर्धना उत्तरमन्त्रा । भाविता प्रथीवा । सोमेश्वर-नारायण-सुधाकर-विंङ्गपाशानी मवे इव सन्ध्या । कक्षा कृटिकन्धः काशी वा । करस्यः पुण्यपानम् । ४८ ।

अथ वराटी ।

षड्जग्रहांशकन्यासा वराटी कथिता बुधैः ।

प्रथमा मूर्च्छना यस्याः सम्पूर्णा कीर्त्तिवर्द्धिनी ॥ ५० ॥

ध्यानम् ।

विनोदयन्ती दयितं सुकेशी

सुकण्ठया चामरचालनेन ।

कर्णं दधाना सुरदृश्यपुष्पम्

वराङ्गजेयं कथिता वराटी ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति वराटी ।

अथ सैन्धवी ।

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा सैन्धविका मता ।

मूर्च्छनोत्तरमन्द्राढ्या कैश्चित् षाड्विका मता ।

रिचीना तु भवेत्स्वार्थं रसे वीरे प्रमुच्यते ॥ ५१ ॥

प्रथमा मूर्च्छना उत्तरमन्द्रा । दयितं प्रियं भैरवमित्यर्थः । विनोदयन्ती
ध्यानन्दयन्ती । कण्ठः कराभरबभेदः । सुरदृश्यपुष्पं पारिजातकुसु-
मम् । ५० ।

षाड्विका इत्यत्र षड्जग्रहा इति पाठान्तरम् । सङ्गीतसारे इत्थं
ग्रहांशकन्यासायमेति कथिता, यदुक्तं—सम्पूर्णा सैन्धवी ज्ञेया ग्रहांशकन्यासा-
यस्यमा । मध्याह्नात् पूर्ववत् गोया षडङ्कारे कश्चिदपि च । इति । ऋषभयस्यम-
वर्जिता षोडशैयमिति चेत्वास्तिस्रस्तम् । अन्युज्जीवः पुष्पविशेषः वाधुञ्जीति
भावा । ५१ ।

भ्रान्तम् ।

मिन्नुत्तपाधिः शिवभक्तिवृत्ता
रत्नाम्बरा धारितवन्मुनीषा ।
प्रचल्लकोपा रत्नवीरवृत्ता
सा सैनवी भैरवरागिणीवद् ॥
उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि छ ।

अथवा स ग म प ध नि छ ।

[इति सैनवी ।

[इति पद्मनाभावाचितो भैरवः ।

अथ नाचवकीर्षिणः ।

षड्जप्रहांशकन्यासः पूर्वो मासवकीर्षिकः ।
मूर्च्छना प्रथमा ज्ञेया काकलीस्वरमखिता ॥ ५२ ॥

भ्रान्तम् ।

पारश्वर्षो धृतरक्षयटिः
वीरः सुवीरेषु सतप्रवीर्यः ।
वीरेर्धृतो वैरिकापासमासा-
मासी मतो मासवकीर्षिकोऽयद् ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि छ ।

अथवा

स नि ष प म ग रि छ ।

[इति नाचवकीर्षिणः ।

हरिमद्रोयमुक्तये तु 'समूर्षः कौर्षिको मतः' इति पाठः । काकली-
स्वरसम्भवा इति पाठान्तरम् । सुवपवीर्य इत्यत्र सतप्रचार इति पाठभेदः ।
वैरिका रिपका कपासमासा करोठिसमूहः, तन्मासा विद्यते मन्नाऽपी । ५२ ।

अथ तोड़ी ।

मध्यमांशप्रहत्यासा सौवीरी मूर्च्छना मता ।
सम्पूर्णा कथिता तज्ज्ञैस्तोड़ी श्रीकौशिके मता ।
ग्रहांशन्यासवङ्गाञ्च केचिदेनां प्रचक्षते ॥ ५३ ॥

ध्यानम् ।

तुषारकुन्दोच्छ्वलदेहयटिः
काश्मीरकर्पूरविलिप्तदेहा ।
विनोदयन्ती हरिणं वनान्ते
वीणाधरा राजति तोड़िकेयम् ॥

उदाहरणम् ।

म प ध नि स रि ग म ।

अथवा ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति तोड़ी ।

अथ खान्नावती ।

धैवतांशप्रहत्यासा षाड्वा त्यक्तपञ्चमा ।

खान्नावती च विज्ञेया मूर्च्छना पीरवी मता ॥ ५४ ॥

सौवीरी नाम मध्यमग्रामस्य प्रथमा मूर्च्छना । तोड़ी श्रीकौशिके मता इत्यत्र ' तोड़ी श्रीकौशिके मता ' ' तोड़ी स्त्री कौशिके मता ' ' तोड़ी कौशिकसुन्दरी ' इत्यादिपाठभेदा दृश्यन्ते । केचिदेनामित्यत्र ' केचिदत्र ' ग्रहांशन्यासवङ्गाञ्चमित्यत्र ' ग्रहांशन्यासवङ्गाञ्च ' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । काश्मीरेषु कुङ्कुमेन कर्पूरैश्च च विज्ञितः चर्चितः देहो यस्याः सा । हरिणं मृगं, विनोदयन्ती वीणावाद्नेन सम्बोध्यन्ती । ५३ ।

त्यक्तपञ्चमा पञ्चमस्वरवर्जिता अतएव षाड्वा षड्भिः स्वरैर्गोता । पीरवी नाम मध्यमग्रामे षष्ठी मूर्च्छना । खान्नावतीत्यत्र खान्नावतीत्यपि भवति । सोमेश्वरमते खान्नावती सम्पूर्णार्वा, यदुक्तं—' खान्नावती तु सम्पूर्णार्वा प्रचकारे जिह्वि गीवते ' इति । सौन्दर्येण रूपेण, कावच्येन च, मुञ्जापञ्चेन क्षायायाकारकत्वमिवाकारः । प्रतिभाति यदङ्केतु तद्धावच्छामिति स्मृतम् ।

संजीतदर्पणम् ।

ध्यानम् ।

श्याम्बावती स्यात् सुखदा रसज्ञा
सौन्दर्यप्रलावस्यविभूषिताङ्गी ।
गानप्रिया कोकिलनादतुल्या
प्रियस्यदा कौशिकरागिणीयम् ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स रि ग म ध ।

[रति श्याम्बावती ।

अथ गौरी ।

ग्रहांशन्यासपञ्चा स्यात्त्रिपवर्त्या सुखप्रदा ।
सुखदा प्रथमा च येया गौरी सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ ५५ ॥

ध्यानम् ।

निवेशयन्ती अवणोऽवतंसम्
श्याम्राङ्गुरं कोकिलनादरस्यम् ।
श्यामा मधुसून्दिमुखप्रनादा
गौरीयसुक्ता किल कोहलेन ॥

इत्युक्तकण्ठेन कान्तिविशेषेण च विभूषितं अङ्गं यस्याः सा । प्रियस्यदा
मधुरभाषिणी । ५४ ।

त्रिपवर्त्या ऋषभपञ्चमहीना । नारायणमते केवचपञ्चमहीनत्वादियं
वाङ्मवा । कश्चिनाद्यादीनां मते तु इयं सप्तम्या । प्रथमा मूल्यानां षड्ज-
यामस्य उत्तरमन्त्रा । अवणे कर्णे, अवतंसं कर्णभूषणम् । कोहली नाम
सङ्गीतशास्त्रकारः कानामन्त्रातः पण्डितः, यदुक्तं राजाकरे,—सदाशिवः
शिवो वक्ष्या भरतः कश्यपो मुनिः । मतङ्गः पार्श्विगो दुर्गा शक्तिः
शाङ्खकोहली । इति । किल कोहलेन इत्यत्र 'शक्तिकुतूहलेन'
इति चेचित् पठन्ति तच्चिन्त्यम् । नेपाकरदेशीयपुस्तके तु स म म ध नि
स म इति गौरीनिर्जायकारो लिखितोऽस्ति । ५५ ।

संकीर्णार्थम् ।

उदाहरणम् ।

स ग म प नि स ।

सप्तम

स नि प म ग स ।

[इति गौरी ।

सप्त शुष्किरी ।

रिषहीना शुष्किरी शौङ्गा परिकीर्तिता ।

निपद्योद्या तु नित्या सा केचित् बङ्गान्त्रया मता ।

रजनी चर्षना चाऽत्र माखवान्त्रयिणी तु सा ॥ ५६ ॥

ध्यानम् ।

शोकाभिभूतमयनाबण्डीनदृष्टिः

मन्मानना धरविधूसरगात्रयष्टिः ।

आसुक्तचारकवरी प्रियदूरदृष्टता

संकीर्तिता शुष्किरी कश्चोत्कथाङ्गी ॥

उदाहरणम् ।

नि स ग म प नि ।

सप्तम

स ग म प नि स ।

[इति शुष्किरी ।

रिषहीना ऋषभधैवतवर्जिता । बङ्गान्त्रयेत्यत्र बङ्गजपयेति क्वचित्
 पाठः । मत्कृमते इयं सप्तम्यां, बद्दुःखं;—'पूर्वां शुष्किरीं शोका मत्कृ-
 मत्कृमता ।' इति धनिमङ्गलार्था, मीतसिद्धान्तभाष्यरेऽपि स्वदुःखम् । नित्या
 सा इत्यत्र नित्यासा इति पाठान्तरम् । माखवान्त्रयिणीत्यत्र भैरवान्त्रयिणीति
 केचित् वदन्ति । कश्चोत्कथाङ्गीत्यत्र कश्चोत्कथाङ्गीतिरिति केचित्
 पठन्ति । ५६ ।

एव ककुभा ।

यैवतीयप्रवृत्त्याया ककुभा मता ।

ततीमवर्णं नोत्पत्त्या चकाररचनस्थिता ॥ ५० ॥

ध्यानम् ।

सुपोषिताङ्गी रतिमखिलाङ्गी

चन्द्रानना चम्पकदामसुता ।

कटाक्षिणी स्नात् परमा विचिता

दानेन सुता ककुभा मनोघ्ना ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स रि न म ष ध ।

[रति ककुभा ।

[रति पद्मभार्यावहितो माधवकौशिकः ।

एव हिन्दोषः ।

हिन्दोषको रिधत्तः सज्जो गदितो बुधैः ।

वर्णना शुद्धमथा स्नादौष्यः काकलीसुतः ॥ ५८ ॥

ध्यानम् ।

नितम्बिनीमन्दतरङ्गिताय

दोषाय वेसासुखमादधानः ।

वर्णः कपोतसुतिकामसुतः

हिन्दोषरामः कथितो सुनीम्बैः ॥

सुपोषिताङ्गीत्यत्र 'सुषोभिताङ्गी' इति, परमा विचिता इत्यत्र 'परमावच्छिन्ना' इति च पाठान्तरम् । ५७ ।

मत्तान्तरे हिन्दोषरामः शिवभक्तसमकथितः । ५८ ।

उदाहरणम् ।

स ग म प नि स ।

[स नि प म ग स] *

[इति चिन्होक्तः ।

अथ वेलावली ।

धैरताग्रप्रव्यासा पूर्णा वेलावली मता ।

पौरवी मूर्च्छना श्रेया रसे वीरे प्रसृज्यते । ५६ ॥

ध्यानम् ।

सङ्घेतदीक्षां दयिते च दप्वा

वितन्वती भूषणमङ्गकेषु ।

सुज्जः सारन्ती सारमिष्टदेवम्

वेलावली नीलसरोजकान्तिः ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स रि ग म प ध ।

[इति वेलावली ।

अथ रामकिरी ।

वङ्गप्रकाशकन्यासा पूर्णा रामकिरी मता ।

मूर्च्छना प्रथमा श्रेया कक्षे सा प्रसृज्यते ।

रिधत्यक्ताऽथवा प्रोक्ता कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।

त्रिविधा सा ससुहिटा सम्पूर्णा षाड्बौद्धवा ॥ ६० ॥

पौरवी नाम मध्यग्रामस्य षष्ठी मूर्च्छना, तत्प्रकारं यथा,—ध नि स रि ग म प । श्रेया इत्यत्र यस्याः इति पाठान्तरम् । प्रयुज्यते अत्र प्रगीयते इति क्वचित्पाठः । सङ्घेतदीक्षां दयिते वदन्ती इति च पाठान्तरम् । ५६ ।

प्रथमा मूर्च्छना अत्र वङ्गग्रामस्य उत्तरमन्द्रा । प्रयुज्यते अत्र प्रगीयते इति पाठान्तरम् । रिधत्यक्ता तु कैश्चित् कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।

* मन्वनीमध्यवर्ती पाठः क्वाचित्कः ।

ध्यानम् ।

हेमप्रभा भास्वरभूषणा च
मीलं निचोचं वसुधा वसुधायी ।
कान्ते समीपे कमनीयकण्ठा
मानोक्तता रामकिरी मनेवष्ट ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स । (सम्पूर्णा)

अथवा

स ग म प नि स । (षोडश)

अथवा

स रि ग म ध नि स । (षोडश)

[इति रामकिरी ।

अथ देशाख्या ।

देशाख्या षोडश श्लोका गणनेषु विभूषिता ।
अपभ्रंशे विद्युक्ता सा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ।
अर्द्धना हरिणाऽऽन सम्पूर्णा केचिद्विचिरे ॥ ६१ ॥

षोडश षोडश श्लोका सम्पूर्णा च निधा मता । इति पाठान्तरम् । श्रीमे-
न्वरक्षतरामविबोधे सङ्गीतनारायणे च इयं सम्पूर्णा । भास्वरानि
दीप्तिमन्ति भूषणानि यस्याः सा तद्योक्ता । मीलं वसुधायी । रामकिरी
अथ रामकिरी इति पठन्ति केचित् । उदीयास्तु स रि ग म ध नि स
अथवा स रि ग म प नि स इत्युदाहरणमाहुः । ६० ।

विद्युक्ता सा इत्यथ विद्युक्ताऽसौ इति पाठान्तरम् । शार्ङ्गदेवः सङ्गीत-
रत्नाकरस्य रचयिता । हरिणान्ना नाम मध्यमग्रामस्य द्वितीया मूर्च्छना ।
वीरे रचे अङ्गितः अङ्गीकृतः, रोमहर्षः पुस्तकः, यया सा, वीररत्नापुराणिजी-
त्यर्थः, शिरोधरायां दयितयीयायां, बहः विद्यासनाहुः यया सा, कान्त-

ध्यानम् ।

वीरे रसे व्यञ्जितरोमहर्षी

शिरोधरानन्दविलासबाहुः ।

प्रांगुः प्रचण्डा किल चन्द्ररागा

देयास्वसंज्ञा कथिता सुनीन्द्रैः ॥

उदाहरणम् ।

ग म प ध नि स ग ।

अथवा

ग म प ध नि स रि ग ।

[इति देयास्वा ।

अथ पठनञ्जरी ।

पञ्चमांशप्रहत्यासा सप्तूर्णा पठनञ्जरी ।

हृष्यका चर्च्छना ज्ञेया रसिकानां सुखप्रदा ॥ ६२ ॥

ध्यानम् ।

विवोगिनी कान्तविशीर्थगाला

खजं वहन्ती वपुषा च शुभ्वा ।

आस्तास्वमाना प्रियया च सखा

विधूसराङ्गी पठनञ्जरीयम् ।

उदाहरणम् ।

प ध नि स रि ग म प ।

[इति पठनञ्जरी ।

कथंटासक्तभुजसता इत्यर्थः । चन्द्रस्य राज इव राज्ञो यस्याः, प्रसिद्ध-
गौरकान्तिरित्यर्थः । प्रांगुचक्रता । ६१ ।

सप्तूर्णा इत्यत्र 'पञ्चां च' इति पाठान्तरम् । हृष्यका नाम मध्यम-
यामक सप्तमी मूषेका । कान्तं मनोरमं विशीर्थं मियविरहज्ञानं, माधं
देववदिसंज्ञाः वा । ६२ ।

संजीवदण्डम् ।

२८

अथ अक्षिता ।

रिपवर्ज्यां च अक्षिता जौहवा सत्यया मता ।
अर्चना शुद्धमध्या स्नात् सम्पूर्णां केचिद्वृष्टिरे ।
धैवतलयसंयुक्ता द्वितीया अक्षिता मता ॥ १२ ॥

ध्यानम् ।

प्रोत्पुङ्गवसप्तशतदमाख्यधारी
सुवा च गौरोऽब्जदलायताक्षः ।
विनिष्कसन् देववघात् प्रभाते
यस्याः पतिः सा अक्षिता प्रदिष्टा ॥

उदाहरणम् ।

स ग म ध नि स ।

अथवा

स रि ग म ध नि स । (इति प्रथमा)
ध नि स ग म ध । (इति द्वितीया)

[इति अक्षिता ।

इति पञ्चमार्थावहितो विन्दोषः ।

प्रोत्पुङ्गवविकसितं सप्तशतं क्रांतम् इति श्लोकं पुण्यम् । अथ ध्यानस्य
अतुर्घपादे 'विद्यासपेशो अक्षितः प्रदिष्टः' इति केचिदाहुः, तन्निवृत्तं,
रामभार्याया अक्षितायाः पुंस्त्वनिर्द्धानीचिन्त्यात् । पुस्तकान्तरे तु अक्षिता-
विशेषत्वमेव सर्वेषां पराजानुपादानं कृतं तदेव समीचीनमिति मन्वे,
यथा—

मधुसूक्तसप्तशतदमाख्यकथा समीरकान्तिर्यंबती सुदृष्टिः ।

विनिष्कसन्ती साहसा प्रभाते विद्यासपेशो अक्षिता प्रदिष्टा ॥ इति । १३ ॥

अथ दीपकः ।

षड्जप्रसांशकन्यासः सम्पूर्णोदीपकोमतः ।

शूर्चना शुद्धमध्या स्नादुगातव्या गायनैः सदा ॥ ६४ ॥

ध्यानम् ।

बालारत्नार्थं प्रबिलीनदीपे

मृद्वेऽम्बकारे सुभगं प्रवृत्तः ।

तस्याः शिरोभूषणरत्नदीपै-

र्लज्जां दधौ दीपकरांगराजः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति दीपकः ।

अथ केदारी ।

केदारी रिधञ्जीना स्नादौडवा परिकीर्तिता ।

नितया शूर्चना मार्गी काकलीस्वरमण्डिता ॥ ६५ ॥

[इति केदारी ।

गायनैरिच्छ्यन् गायकैरिति पाठान्तरम् । बाला नवयौवनसम्पन्ना,
तस्या रत्नार्थं सम्भोगार्थं । प्रबिलीनो निर्बोधितो दीपोयत्र तस्मिन् । शिरो-
भूषणानि रत्नान्धेषु दीपाः तैः । लज्जां दधौ अम्बकारे लज्जां प्रकुर्वन् हस्तवान्
प्रदीपम् इति पाठान्तरम् । ६४ ।

मार्गी नाम मध्यमयामस्य षड्जमी मूर्च्छना । काकलीस्वरमण्डितं सरा-
ध्याये कथितम् । सितः शूभः चन्द्रः मौखिः शिरोभूषणं मौखौ चूडयां
वा यस्याः सा । नामएव उत्तरीयम् उत्तराब्दानं यस्याः सा । इतं
योगपट्टं योगिधार्म्यं षड्-सूत्रं यया सा । इतयोगपीठा इतिपाठे तु इतं
मृद्वीतं योगपीठं योगयोग्यमासनं यया सा, योगासने आसीना इत्यर्थः ।
गङ्गाधरध्याने शिवसमाधौ निमग्नं पितृ यस्याः सा, वेदान्तरस्यर्धशून्येन

ध्यानम् ।

अटां दधाना सितचन्द्रमौलिः

नागोत्तरीया हतयोगपट्टा ।

गङ्गाधरध्याननिमग्नचित्ता

केदारिका दीपकरागिणीयम् ॥

उदाहरणम् ।

नि स न म प नि नि ।

एव कान्ठा ।

त्रिनिषादाऽथ सम्पूर्णा निषादो विसृतो भवेत् ।

मार्गी च मूर्च्छना चोद्या कान्ठेयं सुखप्रदा ॥ ६६ ॥

ध्यानम् ।

सपाणपाशिर्गजदन्तसखल-

मेकं वचन्ती निजहस्तकेन ।

संक्षयमाना सुरचारशौचैः

सा कान्ठेयं क्लिप्त दिव्यमूर्त्तिः ॥

उदाहरणम् ।

नि स रि न म प थ नि ।

[इति कान्ठा ।

मनसा महादेवं ध्यायन्तीत्यर्थः । रात्रिविषोद्यकारेण क्षीमेन्द्रेण इयं
केदारो सम्पूर्णेणातिरागिणीमध्ये परिदृशिता । ६५ ।

कान्ठेयं क्लिप्तं कर्णाटइति रामबाचनं पुंश्चिद्ब्रह्म निर्दिष्टं
तद्विभेदकपदानि पुंश्चिद्भानि पठन्ति, यथा—

त्रिनिषादोऽथ सम्पूर्णा निषादो विसृतो भवेत् ।

मार्गी च मूर्च्छना चोद्या कर्णाटोऽयं सुखप्रदा ॥

अथ देवी ।

देवी पद्ममयीना स्नाहृदभक्त्यसंयुता ।

कक्षोपनतिका श्रेया सर्व्वर्चना विद्वत्तर्षणा ॥ ६७ ॥

ध्यानम् ।

निद्रालसं सां कपटेन कान्तं

विबोधयन्ती सुरतोत्सुकैव ।

गौरी मनोन्ना शुक्रपिच्छवला

स्नाता च देवी रत्नपूर्णचिता ॥

उदाहरणम् ।

रि ग म ध नि स रि ।

[रति देवी ।

अथ कामोदी ।

धांशन्यासप्रज्ञा पूर्णा पौरवी सर्व्वर्चना मता ।

मञ्जारनिकटे गेया कामोदी सर्व्वसम्पत्ता ।

शिवभूषणकोदारसुक्ता सर्व्वसुखप्रदा ॥ ६८ ॥

ध्यानम् ।

हृत्पादपाद्विर्गजदन्तपत्रमेकं बहन् दृष्टियश्चक्षणेन ।

संस्तुयमानः सुरचारबीचैः कर्बाटरागः क्षितिपादमूर्तिः ॥

अस्या दीपकरांगभार्यात्वात् मुंस्वं न सङ्गच्छते, अतएव मूषे कानङ्गेति
श्लोकिङ्गनिर्द्देशः कृतः । कानङ्गेत्यत्र कर्बाटी इत्यपि पाठान्तरम् ।
भरतमतसम्पत्तये कानङ्गा रागिणी । नारदसंहितायामस्या शान्तेशा शार्थ-
काशः, प्रायेणैवं रात्री गीयते । ६६ ।

कक्षोपनतिका (कक्षोपनता) नाम मध्यमग्रामस्य तृतीया मूर्च्छना ।
शुक्रपिच्छमिव विविधभासुरवर्णाञ्जुलमित्यर्थः, बल्लं यस्याः सा । ६७ ।

मता इत्यत्र बुता, गेया इत्यत्र च श्रेया इति वा पाठः । कामोदी सर्व्व-
सम्पत्ता इत्यत्र कामोदी सा निजसते इति पाठान्तरम् । धीर्तं बल्लं

ध्यानम् ।

पीतं वक्षाना वक्ष्यं कुकोशी
 वने वदन्ती पिच्छमादङ्गना ।
 विखोकयन्ती विद्विषोऽतिभीता
 कामोदिका काममममुच्छरन्ती ॥

उदाहरणम् ।

ध नि ङ रि ग म प ध ।

[इति काकोदी ।

अथ नाटिका ।

प्रकाशव्यासपञ्जा स्नात् क्षम्युषीं नाटिका मता ।
 प्रथमा मर्षणा ज्ञेया गमकैर्विद्विषैर्हुता ॥ ६८ ॥

ध्यानम् ।

उरङ्गमस्त्रम्वनिषक्तनाडः
 स्वर्षप्रभः शोषितशोषगात्रः ।
 संप्रामभूमौ विचरन् प्रतापी
 नटोऽयमुक्तः किस रागवर्णिः ॥

उदाहरणम् ।

ङ रि ग म प ध नि ङ ।

[इति नाटिका सुहृदनटो वा ।

इति पञ्चमार्काङ्कितो दीपकः ।

वक्षाना परिदधाना । पिच्छमादेन कोविचरपेक्ष दूना क्षम्यता, पिच्छमादद्या
 उद्दीपनविभावतासु उद्दीपनविभावतासु विद्योतिमीजममनःसन्नायकता-
 दिवि भावः । ६८ ।

प्रथमा मर्षणा उत्तरमन्द्रा । गमकैः स्वरकम्पधैः । केवाङ्कितमे
 नाटिका नटुनारायणस्य भाष्या, मतान्तरे चैयं कर्वाटक मिया, सप्तमधे
 वक्ष्या ध्यानं यथा—

संगीतदर्पणम् ।

अथ श्रीरागः ।

श्रीरागः स च विख्यातः सत्रयेण विभूषितः ।
 पूर्यः सर्वगुणोपेतो मूर्च्छना प्रथमा मता ।
 केचित्तु काययन्त्रेण षष्ठमलयसंयुतम् ॥ ७० ॥

ध्यानम् ।

अष्टादशाब्दः अरणावर्त्तितः
 धीरो लसत्पल्लवकर्षपूरः ।
 षड्जादिसेव्योऽरणवक्त्रधारी
 श्रीराग एष क्षितिपालवर्त्तिः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

अथवा

रि ग म प ध नि स रि ।

[इति श्रीरागः ।

चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्ये विचित्ररत्नाभरणा ह्यश्राद्धी ।
 सुगीतताञ्जेषु ह्यतावधाना नाटो सुखाटोपरिधन्वरीकृतः ॥

यथा वा—

विदेशस्य कान्तस्य ह्यतान्ममतिविज्ञया ।

नटावहितवेष्टाया ह्यन्तनी काकमादरात् ॥ इति । ६६ ।

सोमेश्वरकविकावयोर्भवेत्ययं प्रथमो रागः, भस्तादीनां मते तु अयं
 प्रथमो रागः । अष्टादशाब्दः अष्टादशवर्षीयः, एतेनास्य पूर्ययौवनं
 चक्षितम् । असन् श्रीभमानः पल्लवकर्षपूरः किञ्चनयश्चित्तकर्त्ताभरणं
 यस्य सः । ७० ।

अथ वसन्ती ।

वसन्ती स्यात् सम्पूर्णा सप्तमा कविता बुधैः ।
श्रीरागमूर्च्छानैवात् श्रेया रागविधारदैः ॥ ७१ ॥

उदाहरणम् ।

शिशुखिबर्हीचयवद्वचुडा
कर्णावतंसीकृतशोभनात्वा ।
इन्द्रीवरप्रभामतनुः सचिवा
वसन्तिका स्यादस्मिन्नुत्तरीः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति वासन्ती, अथवा वसन्ती ।

अथ वासवी ।

श्रीशुवा मालवी श्रेया निम्नया रिपवर्जिता ।
रजनी मूर्च्छना चान्न काकलीस्वरमस्थिता ॥ ७२ ॥

श्रीरागमूर्च्छना प्रथमा मूर्च्छना, सा च उत्तरमन्द्रा । शिशुखिबर्ही-
चयेन मयूरपिच्छुगुञ्जेन बद्धा रचिता चूडा शिखा यथा सा । अवनती-
कृतं शोभनम् आसं चूतमुकुचं यथा सा, रसासमुकुचकृतकर्णाभरणा
इत्यर्थः । इन्द्रीवरप्रभामतनुः नीलकमलमेचकचरिः । अश्वीनामिव मङ्गला
मनोवा श्रीः शोभा यस्याः सा, अमरमधुरकान्तिरिद्वयं । पुष्पकान्तरेऽस्याः
ध्वाने पुञ्जेन निर्देशः कृतः यथा—

शिशुखिबर्हीचयवद्वचुः कर्णावतंसीकृतशोभनाम् ।

इन्द्रीवरप्रभामतनुर्विवासी वसन्तकः स्यादस्मिन्नुत्तरीः । इति । ७१ ।

मातवी श्रीशुवा श्रेया इति क्वचित्पाठः, स हि सन्निविष्टे बदोवादेवमङ्गलः ।
रजनी नाम बद्धमयामक विदीया मूर्च्छना । अकामेन श्रीरागेन चंचुर्जितं
वत्सपद्मं वदनकमलं यस्याः सा । मुक्तस्यैव कोमलवहिरिद्वयं इत्यर्थः, ध्रुतिः

ध्यानम् ।

स्वकान्तसंचुम्बितवक्त्रपद्मा
 शुक्रदुतिः कुण्डलिनी प्रमत्ता ।
 सङ्केतशालां विद्यती प्रदोषे
 मालाधरा मासविकोयसुक्ता ॥

उदाहरणम् ।

नि स ग म ध नि ।

[इति मालवी ।

ऋषयः मालवीः ।

मालवत्रीश्च रागाङ्गा पूर्णा सन्नयभूषिता ।
 चर्चनोत्तरमन्द्रा स्थाङ्गाररसमण्डिता ॥ ७३ ॥

ध्यानम् ।

रक्तोत्पलं हस्ततले दधाना
 विभावयन्ती तनुदेहवह्नी ।
 रसावटचस्य तले निषथा
 लोकप्रियता सा किल मालवत्रीः ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति मालवीः ।

प्रदीरकान्तिर्यस्याः । कुण्डलिनी प्रशक्तकुण्डलवती, कुण्डलं कर्षभूषणभेदः ।
 प्रदोषे रजनीमुखे । पुस्तकान्तरेऽस्याः पुंस्त्वेन निर्देशः कृतः, यथा—

नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः शुक्रदुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

सङ्केतशालां विद्यन् प्रदोषे मालाधरो मासवराग रथः । इति । ७२ ।

मालवत्रीः मालवी चेति अस्याः संज्ञान्तरम् । सोमेश्वरमते इयम् ऋषभ-
 धैर्यताम्यां हीना श्रीवज्रजातोया । हस्ततले दधाना इत्यत्र हस्ततले निवृत्तम्
 इति पाठान्तरम् । तनुदेहवह्नी सङ्घाङ्गी । लोकप्रियता मन्दमन्द-
 चास्याः । ७३ ।

अथ धनाग्नीः ।

सज्जवा हीनकृत्वभा धनाग्नीः चाकृवा सत्ता ।
 अर्क्षणा प्रथमा ज्ञेया रवे वीरे प्रहृष्यते ॥ ७४ ॥

धाम् ।

दूर्वाद्दलश्चामतनुर्मनोश्चा
 कान्तं सिञ्चन्ती विरहेष दूना ।
 अन्ते कपोले दधती वृणव्यु-
 निष्यन्दनिर्घीतकुचा धनाग्नीः ॥

उदाहरणम् ।

स ग म प ष नि स ।

(इति धनाग्नीः ।

अथ आशावरी ।

आशावरी गरित्वक्त्रा धप्रहांशा च औकवा ।
 व्यासस्तु धैवतो ज्ञेयः कश्चररसनिर्भरा ॥ ७५ ॥

अथवा

कुकुभायाः समुत्पन्ना धान्ता भावप्रज्ञा सत्ता ।
 यक्ष्मेनैव रक्षिता चाकृवा च निमस्यते ॥

सिंहभूपाचक्षतसङ्गीतरजाकरटीकायां सङ्गीतसङ्घाकरेऽपि अस्याः
 जातिः सङ्घूर्वा कश्चिता, सङ्गीतनाट्यामध्येऽपि एतदुक्तम् । विरहेष कान्त-
 चियोऽस्तापेन दूना सन्तता । कान्तं प्रियतमं सिञ्चन्ती आशेऽपि समर्पयन्ती,
 विशेषज्ञावकास मतिरुत्तिप्रथविभिः प्रियजनसहचानुभवनं कामव्यथित-
 मनसा कोऽपि प्रतीकारः कश्चितः । दूर्वाद्दलां नक्षत्राणां निष्यन्देन
 अरचेन निर्घाती अभिवित्री कुचौ क्लीं वक्ताः वा । ७४ ।

अतिवक्त्रा आशावरीमवर्णिता । यः धैवत एव यदा चञ्चररस यस्याः
 सा । धैवतः व्यासः शीतलमायकचरद्वयचं । शीमेन्दरसङ्गीतनारायण-
 कारयोमेते इवं सङ्घूर्वा । शीतलधैवतचररे मन्वन्तिरिच्छन्ते । सिद्धि-

ध्यानम् ।

श्रीखण्डशैलशिखरे शिखिपिच्छवस्त्रा
मातङ्गमौक्तिकमनोहरहारवल्ली ।
आलक्ष्य चन्दनतरोहरं वहन्ती
साशावरी वलयसुज्ज्वलनीलकान्तिः ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स म ष ध ।

अथवा

म ध नि स रि ग म ।

[इति साशावरी ।

[इति पञ्चभार्यासङ्घितः श्रीरागः ।

अथ मेघः ।

मेघः पूर्णो धत्वयः स्यादुत्तरायतच्छर्त्तनः ।
विकृतो धैवतो ज्ञेयः शृङ्गाररसपूरकः ॥ ७६ ॥

ध्यानम् ।

नीलोत्पलाभवपरिन्दुसमानवक्त्रः
पीताम्बरसृपितक्यातकयाश्चमानः ।
पीयूषमन्दहसितो घनमध्यवर्ती
वीरेषु राजति सुवा किल मेघरागः ॥

पिच्छवस्त्रा मयूरवर्धवसना । मातङ्गमौक्तिकैर्गजमुक्तायुषैर्मनोहरा हार-
वल्ली हारणता यस्याः सा, गजमुक्तारचितां हारयति विवक्षितोत्थः । चन्दन-
तरोः चन्दनरुक्षात् आलक्ष्य वहिर्निःसार्य, उरगं सर्पं वक्ष्यं वहन्ती,
सर्पहृषं वक्ष्यं परिर्धाना इत्यर्थः । साशावरी गरित्यक्ता ग्रहांशो यत्र
धैवतः । आसः आसीद्वा प्रोक्ता इत्येवं पाठोऽपि दृश्यते । ७५ ।

उत्तरायता मूर्च्छना यस्याऽसौ । धैवतवर्णितोऽयमिति चेवादिभ्यस्तम्
वर्षायां रात्रिर्भवेऽस्य मानं कर्त्तव्यम् । नीलोत्पलाभम् इन्दोवरक्षामं वपुः
शरीरं यस्याऽसौ । ७६ ।

उदाहरणम् ।

ध नि ङ रि न म य ध ।

[इति मेघरागः ।

अथ गह्वारी ।

गह्वारी सपत्नीना स्नाद् यज्ञांश्यासधैवता ।
 भौडवा पौरवीसुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥ ७७ ॥

ध्यानम् ।

गौरी श्या कोकिलकण्ठनादा
 गीतश्लेणात्मपतिं स्मरन्ती ।
 आदाय वीणां मलिना बदन्ती
 गह्वारिका शीघ्रदूतचिन्ता ॥

उदाहरणम् ।

ध नि रि न म ध ।

[इति गह्वारी ।

अथ देशकारी ।

देशकारी तु सम्पूर्णा यज्ञांश्यासधैवतिका ।
 अर्चना प्रथमा ज्ञेया वैराटीमिश्रिता भवेत् ॥७८॥

मध्यमग्रामस्य वृत्ते मूर्च्छना पौरवी, तथा युक्ता । शीघ्रमेव यज्ञांश्यासधैवतमेव मदनतापेन दूतं सन्तर्प्य चित्तं यस्याः सा । ७७ ।

‘देशकारी तु सम्पूर्णा यज्ञांश्यासधैवतिका । मूर्च्छना मुद्रमथा ज्ञातुं कारुणीकरमखिला ॥’ इति मुक्तकान्तरे पाठो दृश्यते । केचित्त्रिंशत्तरा, कश्चात्स्यगीतादिचतुर्विंशत्येव विद्या । सर्वाङ्गपूर्णा सर्वावयवानवदा । कमले इव आश्रये अखिली यस्याः सा । पीनकनी पीनरघोधरा । ब्रह्मतनुः सुवर्णवन्देहकान्तिः । ‘भर्ता सर्वं केचित्पतिः सुकेशी’ इति पाठान्तरम् । ७८ ।

ध्यानम् ।

भक्त्या समं केलिकलारसञ्चा
सर्वाङ्गपूर्णा कमलायताक्षी ।
पीनसानी रक्ततनुः सुकेशी
सम्पूर्णचन्द्राननदेशकारी ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति देशकारी ।

अथ भूपाक्षी ।

षड्जग्रहांशकन्यासा भूपाली कथिता बुधैः ।
शुद्धना प्रथमा यत्र सम्पूर्णा शान्तिके रसे ।
कैश्चित् रिपहीनेष्वमौडवा परिकीर्तिता ॥ ७९ ॥

ध्यानम् ।

गौरद्युतिः कुङ्कुमलितदेशा
तद्गह्वरी चन्द्रमुखी मनोघ्रा ।
कान्तं स्मरन्ती विरहेन दूना
भूपालिकेवं रसधानितुक्ता ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

अथवा

स ग म ध नि स ।

[इति भूपाक्षी ।

अथ शुक्लरी ।

ग्रहांशकन्यासप्रथमा सम्पूर्णा शुक्लरी मता ।
पौरवी शुद्धना यस्यां यस्यां सप्तमित्रिता ॥ ८० ॥

पौरवी शुद्धना यस्यामिदं 'सप्तमी शुद्धनैतस्यां' इति उच्यते
याः । सोमेश्वरमते इयं पञ्चमहीना वाङ्मवा । इत्यत्र कंभापि स्मरन्ते

ध्यानम् ।

श्यामा सुकोशी मलयद्रुमाणां
 चद्रुक्षसत्पङ्कवतल्पमध्ये ।
 सुतिस्वराणां दधती विभागं
 तन्वीसुखा दक्षिणगुर्जरीयम् ॥
 उदाहरणम् ।

रि ग म प ध नि स रि ।

[इति गुर्जरी ।

अथ टङ्गा ।

टङ्गा स्नातु निधावङ्गा सम्पूर्णा चादिमूर्च्छना ॥ ८१ ॥

ध्यानम् ।

श्यामासु सुप्तं नलिनीदलानां
 वियोगिनी वीथ्य विषयचित्तम् ।
 सुवर्षवर्षा गङ्गाभागता सा
 कान्तं भजन्ती किल टङ्गसञ्जा ॥
 उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति टङ्गा ।

[इति पङ्कगान्धारिणी जेपरामः ।

रामविकारे जाते तत्प्रापमायचित्तायै प्रायेण गीयते, तथाचोक्तं:—
 'सोभाशोभाय ये केचिद्मायन्ति च विरामतः । सुरसा गुर्जरी तस्य
 दोषं हन्तीति कथ्यते ।' मलयद्रुमाणां चन्दनतटस्थानम् । तत्रां श्रय्या । तयो-
 मुखा वीथ्यावहाया । ८० ।

निधावङ्गा मङ्गलचयुक्ता । आदिः प्रथमा मूर्च्छना उत्तरमन्त्राख्या
 यत्र सा तथोक्ता । अत्र चित् 'टङ्गा स्नातु निधावङ्गः सम्पूर्णचादि-
 मूर्च्छनाः ।' इति सुंविष्णुमाहः । ८१ ।

अथ कल्याणनाटः ।

कल्याणनाटो विशेषः सम्पूर्णो रित्तयो मतः ।
षड्जतलयोऽपि कैश्चित् सम्प्रदिष्टो मनीषिभिः ॥ ८२ ॥

ध्यानम् ।

रूपाण्यपाणिशिलकं ललाटे
सुवर्णवेद्यः समरे प्रविष्टः ।
प्रचण्डभ्रमिः किल रक्तवर्णः
कल्याणनाटः कथितो सुनीन्द्रैः ॥

उदाहरणम् ।

रि ग म प ध नि स रि ।

अथवा

स रि ग म प ध नि स ।

[इति कल्याणनाटः ।

अथ सारङ्गनाटः ।

सारङ्गनाटो सम्पूर्णो सत्त्वयोत्तरमन्द्रजा ॥ ८३ ॥

ध्यानम् ।

वीणां दधाना हृदयहृदयेषी
सखा समं वञ्जुलदृष्टक्षले ।
आम्बुनदाभा च निषण्णदेहा
सारङ्गनाटो कथितो सुवेद्या ॥

‘रूपाण्यपाणिशिलकं ललाटे’ इति पाठान्तरम् । ८२ ।

‘सारङ्गनाटः सम्पूर्णः सत्त्वयोत्तरमन्द्रजः’ इति पाठान्तरम् । आम्बु-
नदाभा सुवर्णवर्णः । वञ्जुलदृष्टक्षले वेतसतदतचे निषण्णदेहा इत्य-
न्ययः । ८३ ।

अथवा

करदत्तवीणा सखा सहोपविष्टा च कल्पतश्चले ।
हृदतरनिबद्धकवरी सारङ्गी सा सुरङ्गिणी प्रोक्ता ॥
उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति सारङ्गनदा ।

अथ देवगिरी ।

देवगिर्वाः स्वराः प्रोक्ताः सारङ्गसदृशा बुधैः ॥ ८४ ॥

भ्रानम् ।

कादम्बिनीश्चामतनुः सुदृप्ता
तङ्गसानी सुन्दरहारवल्ली ।
चित्रास्वरा मत्तचकोरनेता
मदालसा देवगिरी प्रदिष्टा ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स ।

[इति देवगिरी ।

अथ शीरटी ।

शीरटी वाङ्मया पद्ममलयसङ्गता ।
रिङ्गीना च समाख्याता कैचित् षड्जलयया मता ॥ ८५ ॥

सारङ्गसदृशाद्व्यथ सारङ्गीसदृशा इति पाठान्तरम् । कादम्बिनी
मेघमाणा, सहत् श्यामा तदुर्ध्वस्थाः सा । चित्रं नामावर्षम् अन्तरं वक्ष्य
यस्याः सा । ८४ ।

शीरटीव्यथ शीरठीति, षड्जतेव्यथ सन्धिवेति पाठान्तरम् । सारङ्गस्ये
'मिथिताङ्गयद्विरथ 'मदनमूर्तिस्वभावगौरा' इति कश्चित् पाठः । ८५ ।

ध्यानम् ।

शीतोष्णतप्तसमसुखोभनहारवह्नी
 कर्षोत्पलम्भमरनादविलम्बचित्ता ।
 याति प्रियान्तिकमतिश्चयवाञ्छवह्नी
 सौराष्ट्रिका स्मरसुखे मिलिताङ्गयटिः ॥

उदाहरणम् ।

प ध नि स ग म प ।

अथवा

स ग म प ध नि स ।

[इति शीरटी ।

अथ त्रिवचा ।

त्रिवचा सा च विज्ञेया ग्रहाङ्गन्यासधैवता ।
 शौङ्खा रिपहीनेयं विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥ ८६ ॥

ध्यानम् ।

चाक्षरन्भातरुमूले निषखा क्रमकप्रभा ।
 नताङ्गी हारलक्षिता काम्तेन त्रिवचा मता ॥

उदाहरणम् ।

ध नि स ग म प ।

[इति त्रिवचा ।

याठान्तं वचा ;—त्रिवची सा च विज्ञेया ग्रहाङ्गन्यासधैवता । शौङ्खा
 सा च विज्ञेया रिपहीना मकीर्तिता ॥ ध्यानम् ;—रन्भायास्तु त्रुमूले
 निषखा शीतकर्मभम् । तन्वाङ्गी हारचङ्गुना प्रियेव त्रिवची मता ॥
 इति मङ्गलचर्यवेऽप्येकम् ॥ ८६ ॥

शंतीवर्षणम् ।

१०५

अथ पचाङ्गी ।

वङ्जतया पचाङ्गी स्वाङ्घ्रिपद्मीना तवीकया ।
श्याया तैलकदेवीया वस्त्राः सा परिकीर्तिता ॥ ८७ ॥

ध्यानम् ।

वीचीपगायत्यतिसुन्दराङ्गी
रत्नोम्बरा वङ्गसृष्टकमूले ।
श्रीचन्दनाङ्गी स्थितिकारिणी सा
श्रीरागकान्ता कथिता पचाङ्गी ॥

उदाहरणम् ।

स ग म घ नि स ।

[इति पचाङ्गी ।

अथ पञ्चमः ।

रागः पञ्चमको ज्ञेयः पञ्चीनः घाङ्गवो मतः ।
प्रथमा मूर्च्छना यत्र वङ्जतयविभूषितः ।
कोचिहृदन्ति सम्पूर्णः नृत्काररसपूरकः ॥ ८८ ॥

वङ्जतया वङ्जतययुक्ता । अस्यां तैलकदेवीया श्याया विलसते ।
गारुडचिह्नागीतसिदान्तभास्करमते इयं पाङ्घ्रिकेतिनाम्ना प्रसिद्धा सम्पूर्णा
॥ चेसाचिन्मते इयं पाङ्घ्रितीयजातिभिः समाहृता अतएव पाङ्घ्रा-
ङ्गीविलम्बया विख्याता । वीचीपगायत्री वीचावारणं कुर्वन्ती । वङ्गसृ-
ष्टकमूले वेतसृष्टकमूले श्रीचन्दनाम्नी श्रीचन्दनचञ्चकपङ्कजे ॥ ८७ ॥

प्रथमा मूर्च्छना अथ वङ्जतयामस्य उत्तरमङ्गा । वङ्जतयविभूषितः
वङ्जतययुक्तः । रत्नविद्याचनेनः रत्नदर्शविस्तृतचक्षुः । मयस्यो मयस्य-
प्रभाः । प्रभातयत्ने सदा प्रियः सर्वस्मिन् कर्तव्यो मयोद्यः । ८८ ।

ध्यानम् ।

रक्ताम्बरो रक्तविद्यालनेत्रः
 शृङ्गारयुक्तसदृशो मनस्वी ।
 प्रभातकाले विजयी च नित्यं
 सदा प्रियः कोकिलमञ्जुभाषी ॥

उदाहरणम् ।

स रि ग म ध नि ।

अथवा ।

स रि ग म प ध नि ।

इति पञ्चमो रागः ।

अथ शङ्कराभरणः ।

वेलावल्याः स्वराः प्रोक्ताः शङ्कराभरणे बुधैः ॥ ८६ ॥
 [इति शङ्कराभरणः ।

अथ वङ्गहंसः ।

वङ्गहंसे स्वरा ज्ञेयाः कर्णाटसदृशा बुधैः ॥ ८७ ॥
 [इति वङ्गहंसः ।

अथ विभासः ।

ललितावद्धिभासस्तु ८९

[इति विभासः ।

अथ रेवा ।

रेवा गुर्जरीवत् सदा ॥ ९२ ॥

[इति रेवा ।

वेलावल्याः वेलावल्याख्यरागिण्या बुधैः पश्चित्तैर्ये स्वराः पूर्वमुक्ताः
 शङ्कराभरणेऽपि ते स्वरा ज्ञेयाः । ८६ ।

कर्णाटे ये स्वराः पश्चित्तैरुक्ताः वङ्गहंसेऽपि ते स्वरा ज्ञेयाः । ८७ ।

विभासस्य स्वरविन्यासः ललितावद्धिभासः । ८९ ।

गुर्जरीवत् स्वरविन्यासः रेवायां बोद्धव्यः । ९२ ।

अथ कुड़ाई ।

देशाख्यसङ्घी अथवा कुड़ाई सर्वसम्भता ॥ ६३ ॥

[रति कुड़ाई ।

अथामीरी ।

कल्याणरागवञ्जयेया युधैराभीरिका सदा ॥ ६४ ॥

[रत्नामीरी ।

मालश्रीजयतश्रीश्च धनाश्रीमांशुका तथा ।

येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो नष्टि ।

नानादेशगतच्छाया देशीरागास्तु ते ख्यताः ॥ ६५ ॥

इतिश्रीलक्ष्मीधरसूत्रचरदाभोदरविरचिते सङ्गीतदर्पणे

द्वितीयो रागाध्यायः ।

सर्वेषां सङ्गीतज्ञानां मते कुड़ाईरागिण्याः अरग्रामः देशीसदृशी
ज्ञातव्यः । ६३ ।

आभीरिकायां कल्याणवत्स्वरग्रामो ज्ञातव्यः । ६४ ।

येषां रागाणां श्रुतिस्वरग्रामादिनियमो नास्ति परन्तु नानादेशगत-
च्छाया यत्र लक्ष्यते ते देशीरागा ज्ञातव्याः । ६५ ।

